

I. Première Guerre mondiale / Eerste Wereldoorlog

PAUL DELFORGE,

«La Wallonie et la Première Guerre mondiale, pour
une histoire de la séparation administrative»

Namen, Institut Jules Destrée, 2008, 523 p.

In 1914 startte de Duitse bezetter met een *Flamenpolitik*. Die was erop gericht België intern te ontwrichten en de *goodwill* op te wekken van het neutrale Nederland, door een deel van de Vlaamse Beweging – voor eigen doeleinden – te ondersteunen. Sedert het einde van de Eerste Wereldoorlog zorgt de *Flamenpolitik* voor aanhoudend debat, waarbij de vraag over de al dan niet autonome ontwikkeling van het activisme (de verzamelnaam voor de Vlaamsgezinde collaborateurs) centraal staat. Veel meer onderbelicht bleef de *Wallonenpolitik*, die nochtans ook door de Duitse bezetter, zij het pas vanaf 1917, gevoerd werd. Het recente werk van de Franstalige historicus Paul Delforge, verbonden aan het *Institut Jules Destrée*, probeert daarin verandering te brengen.

De auteur begint zijn werk met een breedvoerige en interessante analyse van de Waalse Beweging aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog (p. 15-48). Daarbij wordt ook aandacht besteed aan de analyse van de Belgische defensiepolitiek door de wallinganten. Daaruit blijkt dat het “Waaals Congres” zich door de Belgische regering in de steek gelaten voelde : de

legerhervorming zou Wallonië in geval van een (Duitse) invasie, zo meende het, aan zijn lot overlaten (p. 44). Kritischer moet evenwel omgesprongen worden met bepaalde stellingen van de auteur wanneer deze de invoering van het Algemeen Meervoudig Stemrecht in 1892 plaatst i.p.v. 1893 (p. 25), of Jules Destrée eenzijdig positief ophemelt (p. 31). De beweringen van Paul Delforge aangaande het “centralistische” België dat de autonomie van provincies en gemeenten fnuikte (p. 17) – een stelling die hij trouwens verder in zijn boek zelf onderuithaalt (p. 81) – en het Belgisch project van 1830 dat aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog aan de rand van een implosie zou gestaan hebben (p. 48), zijn wetenschappelijk niet onderbouwd ¹.

Jammer genoeg wordt in deze inleidende twee eerste hoofdstukken niet gerept over de Vlaamse Beweging. Nochtans is de interactie tussen beide subnationale bewegingen broodnodig om tot een meer genuanceerde analyse te komen. Bovendien komt de chronologische eenheid van het werk zo wat in het gedrang. De geschiedenis van de Vlaamse Beweging wordt pas in Hoofdstuk IV op enkele bladzijden beperkt weergegeven (p. 127-129). Deze vaststelling legt ook een heuristische leemte bloot. Zo nemen niet-Franstalige bronnen en werken nog geen 10 % van het geheel in van het door Paul Delforge onderzochte materiaal (p. 499-508). Onder dat kleine aantal anderstalige documenten bevinden zich

¹ In werkelijkheid was België vanaf 1830 wel een unitaire, maar geen centralistische staat. De gemeentes en provincies beschikten over een zeer grote mate van autonomie.

zowel Nederlandstalige als Duitstalige referenties. Engelstalige verwijzingen ontbreken. Belangrijke werken en artikels van Nederlandstalige en Duitstalige historici en publicisten als Lode Wils, Antoon Vrints, Daniël Vanacker, Luc Vandeweyer en Horst Lademacher zijn gewoonweg niet geraadpleegd ².

In zijn derde hoofdstuk bespreekt Paul Delforge de Duitse politiek tegenover België tijdens de Eerste Wereldoorlog. Verdienstelijk is dat hij bondig ingaat op *alldeutsche* stromingen die al vóór de Eerste Wereldoorlog droomden van een Duits *Mitteleuropa* (p. 62-66). Wel is Delforge duidelijk niet bekend met bepaalde pangermanistische personen en theoriën. Zo meent hij onterecht dat Ernst Hasse stichter was van het *Allgemeiner Deutscher Verband* (*1891) en schrijft hij soms mensen bedoelingen toe die ze niet hadden ³. Ook de namen zijn niet altijd correct geschreven ⁴. De kaarten illustreren op een mooie manier Delforges betoeg en maken het geheel inzichtelijker

voor de lezer. Soms komt de auteur tot onvolledige bevindingen wanneer hij de *Flamenpolitik* overloopt. Zo beschrijft hij de situatie vanaf eind augustus 1914 als volgt : “*Le bilinguisme germanique sera imposé à tout le pays*” (p. 82). Daarbij ontbreekt dat de Duitse bezetter pas in oktober van dat jaar zou afkondigen dat het Nederlands in officiële publicaties vóór het Frans moest verschijnen ⁵. Meer problematisch aan dit deel is dat het enerzijds te lang uitgesponnen is en dat het anderzijds de twee volgende hoofdstukken chronologisch overlapt.

Het vierde hoofdstuk – dat de eigenlijke *Flamenpolitik* beschrijft – is kwalitatief het minst goede. Zo schrijft Paul Delforge over de “anti-Vlaamse perscampagne”. Die “campagne” wordt in de klassieke flamingantische historiografie omschreven als een doorbreken van de “godsvrede” door wallinganten zoals Gerard Harry en Raymond Colleye, waardoor het pad naar het activisme zogezegd geëffend werd. Zij vielen immers, zo heette het, openlijk de

2 Zo wordt er geen gewag gemaakt van HORST LADEMACHER, *Die belgische Neutralität als Problem der europäischen Politik 1830-1914*, Bonn, 1971; DANIEL VANACKER, *De Frontbeweging. De Vlaamse strijd aan de IJzer*, Koksijde, 2000; ANTOON VRINTS, *Bezette Stad. Vlaams-nationalistische collaboratie in Antwerpen tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Brussel, 2002; LUC VANDEWEYER, “Het activisme in Limburg tijdens de Eerste Wereldoorlog”, in *Limburg-Het Oude Land van Loon*, jg. 76, 1997, nr. 2, p. 97-13; LODE WILS, *Frans Van Cauwelaert en de barst in België, 1910-1919*, Antwerpen, 2000.

3 Voor de verwijzing naar Ernst Hasse, zie PAUL DELFORGE, *La Wallonie...*, p. 62-63, voetnoot 50. De sterke man achter de stichting van het *Allgemeiner Deutscher Verband* was echter niet Hasse, maar wel de koloniaal Carl Peters, zie WOODRUFF D. SMITH, “The ideology of German colonialism (1840-1906)”, in *Journal of Modern History*, Vol. 46, nr. 4, 12.1974, p. 641-662. De auteur stelt verder : “*Paul Langhans annexe à l’Allemagne toute la ‘Belgique flamande’*” (PAUL DELFORGE, *La Wallonie...*, p. 65). Dit is een overdreven weerspiegeling van de inhoud van de *Alldeutscher Atlas* van Langhans [zie BRUNO YAMMINE, *Drang nach Westen, de ideologische basis van de Duitse Flamenpolitik (1870-1914)*, onuitgegeven proefschrift, Leuven, 2010, p. 335].

4 Paul Delforge schrijft “Harold Gravel” en “Graevel” (p. 65), daar waar het “Graevell” moet zijn. In voetnoot 58 op dezelfde bladzijde heeft hij het over een artikel van die auteur in *Vlaamsch en Vrij*, “de Vlaamische Beweging uit Aldietsche standpunt”, het origineel was getiteld “de Vlaamische Beweging uit Al-Dietsche standpunt” (o.a. in *Vlaamsch en Vrij*, 4de jaargang, nr. 32, 9.8.1896, p. 511-512).

5 LODE WILS, *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 36.

Vlaamse Beweging aan en maakten deel uit van een “franskiljonse” haatcampagne. De Leuvense historicus Lode Wils toonde al in 1974 aan dat die vermeende campagne “voor 90 % overdreven was” en in werkelijkheid het resultaat was van Duits maakwerk ⁶. Delforge nu, slaagt erin om Wils net te laten beweren wat deze ... destijds weerlegd had (p. 130-131). Over *Jong Vlaanderen*, de radicale kern Gentse activisten, lezen we dan weer dat die pas in februari 1915 hun naam kozen (p. 134), terwijl de stichtingsvergadering van *Jong Vlaanderen* op 24 oktober 1914 plaatsvond ⁷. De uiteenzettingen over de situatie in Antwerpen (p. 136) en over de Frontbeweging (p. 151-153) zijn bovendien onvolledig wegens de heuristische leemte.

Het volgende hoofdstuk beschrijft achtereenvolgens de rol van de Belgische regering in Le Havre (met aandacht voor het Belgisch-expansionistische denken) en de rol van de mandatarissen en de magistratuur in het bezette land. Tevens geeft het een uitstekend overzicht van de (gemuilkorfde) pers in het bezette land en de Belgische dagbladen in het buitenland (p. 195-200).

Na 200 pagina's komt Paul Delforge dan uiteindelijk tot de kern van zijn onderzoek. Het zesde hoofdstuk – *Le Mouvement wallon et la Première Guerre mondiale* (p. 201-421) – is de hoofdbrok van het werk en is zonder twijfel ook het sterkste deel. Daarvoor heeft de auteur een deel van de

wallingantische pers – in bezet België en in Frankrijk – grondig uitgepluisd, hetgeen hem enorm veel (nieuwe) informatie opleverde. Ook een doorgedreven studie van verschillende archieven – waaronder persoonlijke bestanden van collaborerende en niet-collaborerende wallinganten – levert boeiend nieuw materiaal op.

In het eerste deel van dit imposante hoofdstuk analyseert Paul Delforge de situatie van de Waalse Beweging in onbezet België. Nieuw is de vaststelling dat de uitspraak van Raymond Colleye over België – “*la Belgique sera latine ou elle ne sera rien*” (in een andere versie “...pas”) uit juni/augustus 1915 – in oktober 1915 door de *Kölnische Zeitung* (een blad dat dicht bij de regering stond) werd overgenomen (p. 203). Daardoor wint de stelling van Lode Wils over het Duitse aandeel in de “anti-Vlaamse campagne” aan zeggingskracht. Jammer is wel dat Delforge die interessante analyse in waarde doet afnemen door volgende stelling: “(...) Colleye fait paraître plusieurs papiers dans la presse anglaise, dont un article qui aura beaucoup de répercussions. Intitulé *La Belgique latine* (...) Colleye y nie l'existence d'une nation belge et encourage l'annexion de la Belgique à la France” (p. 203). Nochtans was Colleye zijn artikel begonnen met de vaststelling dat de oorlog het amorfe Belgische vaderland had omgesmeed tot een één en ondeelbaar geheel en had hij een bondgenootschap – maar geen annexatie – van België met Frankrijk bepleit ⁸. Ook de titel van het artikel is onjuist weergegeven,

⁶ LODE WILS, *Flamenpolitik...*, Leuven, 1974, p. 51-52.

⁷ DANIEL VANACKER, *Het activistisch avontuur*, Gent, 2003, p. 20.

⁸ Voor een meer exhaustieve analyse, zie BRUNO YAMMINE, *Drang nach Westen...*, p. 498-502.

hetgeen aangeeft dat Delforge de bron zelf niet heeft geraadpleegd⁹.

Hoe dan ook, Raymond Colley's blad, *L'Opinion wallonne*, prikkelde de regering in Le Havre in hoge mate. Koning Albert I, die ervoor beducht was dat Frankrijk Wallonië zou opslorpen, zou in de zomer van 1916 de Waalse Beweging gevaarlijker noemen dan de Vlaamse. In regeringskringen werd het blad gelijkgesteld aan de acties van activisten (p. 209). Revelerend in dat opzicht is ook het feit dat de Belgische regering niet alleen de francofiële activiteiten van wallinganten in Parijs met argusogen bekeek, maar ook Colley zelf liet schaduwen (p. 212-215). Zien we hierin een gelijkenis met de houding van de regering tegenover de Vlaamse activisten, dan is het al even merkwaardig dat de argumentatie van Colley in de lijn lag van die van de radicale pangermaanse Vlamingen. Het enige verschil ligt hem erin dat bij Colley de Fransen de rol innemen die de Duitsers bij de germaansvoelende flaminganten spelen. Hoe valt anders zijn bewering te interpreteren dat België zich niet interesseert voor de Walen en dat Frankrijk daarentegen niet alleen interesse betoont voor wat er in de Hexagoon gebeurt, maar ook niet wil dat de "*frères de race*" bedreigd worden? (p. 218). Een nieuw gegeven voor de historiografie is de manier waarop Paul Delforge de Parijse – en bij uitbreiding

Franse – scène blootlegt, waar de Waalse Beweging over een aanzienlijke actieradius beschikte. In die wallingantische pers waren de meningen gedifferentieerd: van loyaal patriottisch, over "federalistisch" tot "rattachistisch" (aansluiting bij Frankrijk). Hoewel dat soort pers achter het front soms op bijval kon rekenen, ontwikkelde er zich toch geen Waalse Frontbeweging (p. 219-236).

In tegenstelling tot de *Flamenpolitik* begon Duitsland slechts laat met zijn *Wallonenpolitik*. Pas na de dood van gouverneur-generaal Moritz von Bissing (april 1917) kwam die langzaam op gang. Zoals Paul Delforge aantoont, was deze nationaliteitenpolitiek qua omvang nog veel beperkter dan de *Flamenpolitik*. De Duitsers vonden zo weinig steun om de nieuwe "Waalse" administratie te bemannen, dat ze personeel moesten rekruteren onder Duitsers en ... Vlamingen (p. 285-286). Bovendien waren zij die zich met de Duitse politiek inlieten voor het merendeel geen sleutelfiguren in de vooroorlogse Waalse Beweging.

Terecht schrijft Paul Delforge over de *Wallonenpolitik*: "*le mimétisme avec la Flamenpolitik est vraiment troublant*". De heropening van de universiteit van Gent werd in Wallonië overgedaan door de heropening van de universiteit van Luik (p. 385-388)¹⁰. Maar er zijn nog

9 De referentie voor het originele artikel is RAYMOND COLLEY-DE WEEERDT, "L'avenir de la Belgique Latine", in *The Nineteenth Century and After*, nr. 462, 8.1915, p. 291-302.

10 Paul Delforge noteert: "*Université germano-française, Liège sera le pendant de l'Université de Gand*" (p. 386). Deze informatie haalt hij uit een pamflet van Dr. Conrad Bornhak (*Belgiens Vergangenheit und Zukunft*, Berlijn, 1917) en komt mogelijk niet (helemaal) overeen met de doeleinden van de Duitse bezetter. Bornhak was rechter en hoogleraar aan de juridische faculteit van de universiteit te Berlijn (gespecialiseerd in staatsrecht). Al vóór de oorlog engageerde hij zich in het Duits-Vlaamse tijdschrift *Germania* (zie

meer gelijkenissen met de *Flamenpolitik*. We denken hierbij allereerst aan het Duitse opdringen en het opvoeren van propaganda naar wallinganten. Bovendien lanceerde het keizerrijk ook in Wallonië een collaborerende pers : *L’Echo de Sambre et Meuse* en *Le Peuple wallon* kunnen met recht en rede als tegenhangers worden beschouwd van de activistische *Vlaamsche Post* en *De Gazet van Brussel*. Ook het beroep doen op germanofiele Walen met Duitse familiebanden, of op zij die met een Duitse gehuwd waren – zoals Arthur Limet – is gelijkaardig aan de *Flamenpolitik*. Hetzelfde geldt voor de materiële motieven van sommige wallinganten om in de collaboratie te stappen. Zelfs de apologie van een aantal onder hen – “*je me figurais (...) que je servais la cause wallonne, qui est en somme une cause belge*” – na de oorlog doet denken aan de flamingantische retoriek van een August Borms op diens proces (zie ook p. 371) ¹¹.

Hoe sluw de Duitsers te werk gingen, beschrijft de auteur erg mooi. Immers, het waren niet alleen de “wallingantische” artikels die voor een bestuurlijke scheiding pleitten die in de Duitse kaart speelden. “... *les critiques contre le gouvernement du Havre et contre les Alliés servent*

la politique allemande. Les critiques à l’égard du Mouvement flamand lui sont aussi utiles” (p. 274-322). Toppunt van “mimetisme” is wel de onder Duitse auspiciën opgerichte groep *Les Jeunes Wallons*, als tegenhanger van het radicaal-activistische *Jong Vlaanderen* (p. 322-336). Ook het oprichten van activistische kernen, zoals in Waalse steden, was duidelijk door de *Flamenpolitik* geïnspireerd (p. 384-385).

Centraal in de Duitse politiek stond het oprichten van een “*Conseil national de la Wallonie*”, naar analogie met de Raad van Vlaanderen (p. 321). Instrument daartoe was het *Comité de Défense de la Wallonie*. De leden daarvan – ze waren amper met tien – waren in essentie de ondertekenaars van het *Manifeste au peuple de Wallonie*. Daarin werd een terugkeer naar de unitaire staat verworpen en in plaats daarvan gepleit voor een autonoom Wallonië binnen een Belgisch kader. De hele zaak werd dan ook nog beschreven vanuit een defensieve optiek. De administratieve scheiding was een *fait accompli* en door de houding van de Vlaamse bevolking (*sic*) moest ook Wallonië zijn toekomst voorbereiden (p. 343, zie ook p. 360). Terecht besteedt de auteur een aantal bladzijden aan de samenstelling en de

BRUNO YAMMINE, *Drang nach Westen...*, p. 357-360). In 1917 verdedigde hij in het genoemde pamflet de aansluiting van België en Polen bij Duitsland. Na 1933 werd hij een overtuigde nazi. In 1939 bracht hij in herinnering dat hij een oude, bijna “prehistorische” nationaal-socialist was, die de opvattingen van het nationaal-socialisme huldigde alvorens er een nationaal-socialistische partij bestond (zie A.M. VON LÖSCH, *Der nackte Geist. Die Juristische Fakultät der Berliner Universität im Umbruch von 1933*, Tübingen, 1999, p. 301-302). Het valt ons op dat er wel meer Aldeutschen waren die zich zowel voor Vlaanderen als Wallonië interesseerden, zo ook universiteitsprofessor Karl Lamprecht die al in 1912 verkondigde dat ofschoon de Walen zich Fransen voelden (“*mindestens als Français de coeur*”), in werkelijkheid verfranste Franken waren (K. VON STRANZ, “Die sogenannten Wallonen und ihr wirkliches Verbreitungsgebiet”, in *Politisch-Anthropologische Revue*, Jg. 11, Berlijn, 1912, p. 296-303).

¹¹ BRUNO YAMMINE, *Drang nach Westen...*, p. 578.

werking van het *Comité de Défense de la Wallonie*. De handelingen daarvan hadden bijwijlen overigens een haast surrealistisch karakter. Zo weigerde de Raad van Vlaanderen een dialoog met het *Comité* en zouden beide assemblees zelfs nooit samenkomen (p. 347-364).

Jammer genoeg zijn de archieven van het *Comité* aan het einde van de oorlog verbrand (in tegenstelling tot die van de Raad van Vlaanderen), waardoor natuurlijk een pak informatie voor de onderzoeker verloren is gegaan (p. 362). Dat is ook de reden waarom Paul Delforge de precieze omvang van de Duitse subsidies aan de collaborerende organen niet kan geven (p. 364-368). Hoewel de Duitsers laat zijn begonnen met hun *Wallonenpolitik*, zijn ze toch met overleg te werk gegaan. Getuige daarvan de oprichting van het (uiteraard) met Duits geld gefinancierde “*Casino*” van Namen door de *Verwaltungschef*, een “studiecentrum” dat bestemd was om een bindteken te vormen tussen enerzijds de burgerlijke Duitse administratie en anderzijds functionarissen die omwille van materiële belangen hun ambt opnamen (p. 378-384). Interessant is ook hun, door Delforge goed beschreven, intentie om – alweer naar analogie met de *Flamenpolitik* – de ontwikkeling van het Waals ten koste van het Frans te stimuleren (p. 392-395).

Paul Delforge besluit dit belangrijkste hoofdstuk met een bondig overzicht van de opinies binnen de Waalse Beweging over een aantal thema’s van binnen- en buitenlands belang (p. 402-421). Daaruit blijkt dat de wallinganten het Belgische expansionisme verwierpen, wantrouwig

stonden tegenover de regering van Le Havre (maar niet tegenover de Koning), zich niet verzetten tegen de Belgische neutraliteitspolitiek (op Raymond Colleye en collaborateur Foulon na) en, wat de bestuurlijke scheiding betrof, in een lastig parket zaten. Verdedigde het Waals Congres voor 1914 de bestuurlijke scheiding wel, dan was ze nu immers gecompromitteerd door de Duitse *Flamenpolitik*. Over de internationalisering van de Waalse kwestie – een vraagstuk dat in de hand gewerkt werd door het zelfbeschikkingsrecht dat de Amerikaanse president Woodrow Wilson in 1916 naar voren schoof – bestond er geen unanimititeit.

Paul Delforge stelt ook een continuïteit in de Waalse Beweging vast : het gebrek aan unanimititeit over verschillende politieke problemen. Dat tijdens de oorlog geen enkele wallingant zich als hét boegbeeld van de beweging kon opwerpen, zal daar wel niet vreemd aan geweest zijn. Bevreemdend is wel de passage op p. 405-406 waar de auteur vaststelt dat een naoorlogse tweetaligheid van België bij sommige Walen ontevredenheid opwekte. “*Les Wallons*”, aldus Delforge, “*en trouvent une preuve dans le programme en treize points que publie le gouvernement belge en mars 1918, notamment l'article qui prévoit la création d'une université flamande et l'imposition du flamand comme deuxième langue en Wallonie (art. 10) et celui qui oblige le bilinguisme de tous les fonctionnaires (art. 11)*”. Welnu, zo’n regeringsverklaring heeft nooit bestaan. De hele bewering berust op Duitse propaganda. Bron voor dit bericht is dan ook het door de Duitsers gesubsidieerde *Le Peuple Wallon* van 31 maart 1918.

Tenslotte bespreekt de auteur in een nogal lang uitgesponnen hoofdstuk (“*L’heure des comptes*”) de juridische afwikkeling van het “Waalse activisme”. Vele wallingantische collaborateurs wilden van geen associatie met de flamingantische collaboratie weten. Een Waals activisme had volgens hen nooit bestaan. Het *Comité de Défense de la Wallonie* was louter een verdedigende reactie tegen de flaminganten, zijn leden waren Belgische patriotten (p. 431-432). “*J’ai accroché six portraits de la famille royale dans mon bureau*”, zou Louis-René Meyers, die de organisatie van de ministeries in Namen mee op poten had helpen zetten, op zijn proces verklaren (p. 453). Een opmerkelijk verschil met de *Flamenpolitik* is : er waren geen sympathisanten op de processen van de hoofdverdachten (p. 455). De Waalse “activisten” (of zij die van collaboratie verdacht werden) werden ook niet of nauwelijks in het naoorlogse wallingantisme geïntegreerd, of ze nu veroordeeld waren of niet (p. 474).

Het korte algemeen besluit van Paul Delforge (p. 483-496) probeert een synthese te brengen van diens bevindingen. Dat lukt goed, al stellen we ons vragen bij bepaalde beweringen van de auteur. Bijvoorbeeld wanneer hij schrijft : “*En créant les conditions de la séparation administrative, l’occupant allemand n’a rien inventé; il a joué sur des aspirations politiques inscrites dans la société belge avant le conflit mondial*” (p. 494). De federalistische, laat staan separatistische oprispingen waren nochtans uiterst zeldzaam in de vooroorlogse Vlaamse Beweging.

Waarom de *Wallonenpolitik* pas zo laat begon, heeft naar ons aanvoelen alles te maken met de evolutie van de *Flamenpolitik*. Met de *Flamenpolitik* was Duitsland vrijwel meteen begonnen, dit zowel in het “etappengebied” (Oosten West-Vlaanderen) als Brabant en Antwerpen. Pas later begon men in Limburg, hoewel de *alldutsche* generaal Keim daar al in de herfst van 1914 tot provinciegouverneur benoemd was. Overal in Vlaanderen moesten de Duitsers bij de uitbouw van hun *Flamenpolitik* natuurlijk bouwen op (een deel van) de Vlaamse Beweging. Maar in het landelijke Limburg was er van oudsher een regionaal-Limburs “subnationaal” gevoel. Eeuwenlang maakte de provincie deel uit van het prinsbisdom Luik, waardoor de provincie veel meer op Luik dan op Brussel gericht was. Aan het begin van de 20ste eeuw brak de Vlaamse Beweging in Limburg schuchter door. Daar waren er geen activistische structuren zoals in Antwerpen, Gent of Brussel. Luitenant Dr. Krause was vanaf het begin van de bezetting *Pressedelegierter* in Limburg. In Luik overtuigde hij advocaat Jean Fischer ervan om met hem mee te werken aan een blad: het pro-Duitse *Le Télégraphe*, dat ook in Limburg verspreid werd. De activistische *Bode van Limburg* verscheen vanaf 1916. Krause wilde dat blad ongeveer een jaar lang een “*neutraal-niet activistische koers*” laten varen. De reden maakte hij zelf duidelijk : “*um nicht Mißtrauen zu erwecken, bevor er Boden in der Bevölkerung gefasst hätte*”. Na de radicalere ommezwaai vanaf 1917 was de tijd voor een “*Bekämpfung der Wallonen*” blijkbaar aangebroken. Luc Vandeweyer noemde het activisme in Limburg een

“*invoer*” vanuit Antwerpen, Gent en Brussel ¹².

Gelet op het feit dat de Duitsers hun nationaliteitspolitiek in de eerste plaats het meest intens in de centra voerden waar het flamingantisme al vóór de oorlog het sterkst stond, is het niet verwonderlijk dat pas na een tijd in de andere gebieden van het bezette land een meer radicale politiek gevoerd werd. In die zin zou het interessant zijn om het mogelijk parallelisme tussen de *Flamenpolitik* in Limburg en de *Wallonenpolitik* te onderzoeken. Zoals Paul Delforge overtuigend heeft aangetoond – en hierin ligt ook de waarde van zijn werk –, heeft de bezetter wel degelijk gepoogd om een spiegelbeeld van zijn *Flamenpolitik* in Wallonië op te zetten. Op zich is dat al een krachttoer: flaminganten ertoe aanzetten om zich tegen de Walen te keren en bij wallinganten de indruk te wekken dat de Walen zich moesten verdedigen tegen diezelfde “Vlaamse” beweging. Dat het Waals activisme uiteindelijk niet de (toch al kleine) proporties aannam van zijn Vlaamse pendant, heeft ons inziens ook te maken met de factor tijd. Toen de *Wallonenpolitik* goed op gang kwam, liep de oorlog al op zijn einde.

Ondanks de relatieve wisselvalligheid van de eerste drie hoofdstukken van zijn boek en zonder het niveau van Lode Wils’ *Flamenpolitik en aktivisme* te benaderen, is Paul Delforge er toch in geslaagd om de tot op heden beste en meest vernieuwende monografie over

dit onderwerp te schrijven. Nu die stap gezet is, kunnen nieuwe (deel)studies voortbouwen op de informatie die in dit werk besloten ligt.

Bruno Yammine

PATRICK GOOSSENS & LIEVE MEIRESONNE

«Vlaanderen Niemandsland 1914. Van gendarmen, vrijwilligers en burgerwachten tijdens de eerste oorlogsmaanden»

Leuven, Davidsfonds, 2009, 403 p.

De zomer van 1914 is een troep in de Europese herinnering – ook in België, te beginnen bij Cyriel Buysse’s mooie gedenkschrift *Van een verloren zomer* uit 1917. Toen al begon het omkijken: naar hoe een wereldoorlog was uitgebroken midden in *la belle saison*, met alle ongerijmde beelden vandien: de elkaar kruisende kolonnes van oogstende en vluchtende boeren; de bruusk afgebroken vakanties en inderhaast aangetrokken uniformen.

België’s landsverdediging – met bijzondere aandacht voor de beide Vlaanderen en voor Brabant – in de weken tussen de inname van Brussel en de vorming van het IJzerfront vormt het onderwerp van *Vlaanderen Niemandsland 1914*. Het boek is geschreven door een echtpaar biologen met een passie voor 1914-1918. (Patrick Goossens was van 2000 tot 2005 voorzitter van de *Western Front Association Belgium*, en gaf in 2007 bij het Davidsfonds het fotoboek *Verstild en versteend. Relicten*

¹² BRUNO YAMMINE, *Drang nach Westen...*, p. 534-536. Jean Fischer zou in 1919 optekenen dat het “Waals-activistische” *Le Peuple wallon* door de bezetter bevoordeeld werd tegenover *Le Télégraphe* (PAUL DELFORGE, *La Wallonie...*, p. 462).

uit *de Eerste Wereldoorlog* uit). Patrick Goossens en Lieve Meiresonne hebben onderzoek verricht in diverse archieven, onder meer het Moskou-archief van het Koninklijk Legermuseum in Brussel, zoals bekend een zeer dispaaraat fonds documenten, maar een *Fundgrube* voor de vasthoudende zoeker : zo vonden de auteurs er getuigenissen over het nemen van gijzelaars door het Duitse leger, na 1918 door Belgische rechters opgetekend en tijdens de nazi-bezetting in beslag genomen (p. 62). Verder maken de auteurs gebruik van Duitse regimentsgeschiedenissen, zowel in gepubliceerde vorm als uit het *Kriegsarchiv* in München. Andere bronnen omvatten documenten uit de stadsarchieven van Aalst, Gent, Ninove en elders, plaatselijke kranten uit 1914 zoals de *Aalsterse Volksstem*, het dagboek van de Gentse romanière Virginie Loveling en een paar dozijn lokale oorlogsgeschiedenissen. Het boek is rijk en met inzicht geïllustreerd, al had het aanbod aan streekkaarten, gezien de veelheid aan zeer lokale details, nog uitgebreider gekund. Tenslotte weet niet iederéén het dorpje Iddergem feilloos te situeren.

De studie is, logisch genoeg, chronologisch opgebouwd. Het geografische blikveld verschuift dan ook met de invallende legers mee van Brussel naar Aalst en Gent, gaat vandaar westwaarts (zowel naar Henegouwen – de titel van het boek ten spijt – als naar West-Vlaanderen) en keert dan terug naar Oost-Vlaanderen voor een blik op de verdragingsmanoeuvres van het Belgische leger en de impact van de gevechten op de streek : de verwoesting van Dendermonde, begin september; de slachtpartij onder burgers in Aalst later

die maand; het treffen bij Edemolen (Nazareth) op 7 oktober 1914. Het boek eindigt bij de inname van Gent op 12 oktober 1914 en de terugtocht van het Belgische leger achter de IJzer. Tussen de regels door biedt het boek ook een kroniek van het zogeheten “*groupement Clooten*”, een detachement van zo’n twaalfduizend oudere troepen (vrijwilligers, rijkswachters, de fietserseenheid van de Brusselse burgerwacht). Het detachement stond onder leiding van de Brusselse luitenant-generaal Henri Clooten, een *ancien des anciens* die als jonge beroepsmilitair nog de bijna-veldtocht van 1870 in België had meegemaakt. Clooten werd op 24 augustus bij Koninklijk Besluit tot militair gouverneur van de nog onbezette gebieden benoemd. Zijn “*groupement*” steunde de verdragingsmanoeuvres en terugtocht van het Belgische veldleger. Op 12 oktober vaardigde Clooten in Eeklo zijn laatste bevel uit : “Wanneer de vijand opdaagt, moet stap voor stap teruggetrokken worden”. De volgende ochtend werd de burgerwacht, en daarmee ook het “*groupement*”, door Minister van Oorlog Charles de Broqueville ontbonden. Een deel van de burgerwachten verwoegde het veldleger en trok mee terug achter de IJzer. Anderen probeerden naar Frankrijk of Engeland te ontkomen. En een deel ging, zoals Patrick Goossens en Lieve Meiresonne laconiek schrijven, “gewoon naar huis” (p. 375) – naar een bezet land, waarvan de landsverdediging zich tot een uiterste hoek had teruggetrokken.

Het is een interessant verhaal, zo tussen de Duitse inname van de hoofdstad tot de definitieve verplaatsing van het front naar de periferie. Terecht wordt een belangrijke plaats ingeruimd voor de

burgerwacht, dat typische product van een 19de-eeuwse Belgische notabelencultuur. Het boek biedt treffende details over vluchtelingenstromen, gedwongen troepenmarsen in de brandende zon, en de steeds aanwezige dreiging van extreem geweld tegen burgers. Zo was er de inname van het stadje Wetteren, waar de burgemeester in zondagspak de Duitse patrouille ontving en met zijn leven verantwoordelijk werd gesteld voor het behoud van de rust in zijn gemeente: “indien er ook maar één schot zou vallen”, schreef de patrouille-commandant, “zou de hele stad voor de gevolgen moeten instaan” (p. 65). Terecht hebben de auteurs het over een “bijna systematische terreur” vanwege de invallende legers (p. 11). Deze sloot, zelfs in die eerste dagen, een zekere pragmatische *modus vivendi* niet uit. Zo haastten de bewoners van de Moorselbaan in Aalst zich om, na een doortocht van Duitse cavalerie, de paardenmest te oogsten voor hun moestuintjes (p. 61). De auteurs hebben een goed oog voor het samengaan van geweld en dagelijks leven. Het is dan ook jammer dat de massamoorden in Leuven (p. 76-77) en Aalst (p. 272-273) zo slecht uit de verf komen.

Überhaupt slagen de auteurs er niet altijd in hun gegevens in een verhaal onder te brengen en te duiden. De veelheid van namen, cijfers en regimentsnummers wordt nergens ondergeschikt gemaakt aan enig analytisch narratief. De hele studie is trouwens zwak omkaderd: inleiding en conclusie ontbreken, zodat het gissen blijft naar het waarom van sommige keuzes. Het referentie-apparaat valt, ondanks het vele onderzoek, wat onzorgvuldig uit. Waar

komt, om maar één voorbeeld te noemen, de anecdote vandaan over de Amerikaanse cameraploeg die in Aalst de gevechten kwam filmen (p. 271)? De voetnoten zijn soms verwarrend opgesteld, vooral waar ze archiefdocumenten betreffen. *Vlaanderen Niemandsland 1914* is, kortom, een behartigenswaardig boek, dat met enig redactiewerk veel aan leesbaarheid zou hebben gewonnen.

Sophie De Schaepdrijver

STANISLAS HORVAT

«De vervolging van militairrechtelijke delicten tijdens Wereldoorlog I. De werking van het Belgisch krijsgerecht»

Brussel, VubPess, 2009, 429 p.

À l’instar de nombreux aspects de la vie au front, l’exercice de la justice militaire belge pendant la Première Guerre mondiale est longtemps resté dans l’ombre. Cette discrétion contraste avec l’abondante historiographie d’autres pays belligérants, principalement abordée sous l’angle des exécutions, des mises en cause de la justice militaire et des combats pour la réhabilitation des fusillés. Il est vrai que la répression belge fut moins spectaculaire: seuls douze militaires ont été fusillés par leurs pairs, un nombre “insignifiant” au regard des centaines d’exécutés en France, en Angleterre et en Italie notamment, célèbres “fusillés pour l’exemple” et autres “*shot at dawn*”. Il est d’ailleurs symptomatique que le premier travail sur la justice militaire belge en 1914-1918, paru dans les *Cahiers* en 2005, ait été

consacré aux exécutés belges¹³; il analysait les erreurs commises par les magistrats militaires dans le jugement de ces causes et leurs conséquences dramatiques.

La volumineuse étude de Stanislas Horvat, issue d'une recherche doctorale en droit, dépasse cette polémique. S'appuyant sur l'investigation inédite et systématique des archives de l'Auditorat général et de la Cour militaire de 1914 à 1919 – des centaines de circulaires, des milliers d'arrêtés et de dossiers ont été consultés et exploités – l'auteur livre une première étude approfondie sur le fonctionnement de la justice militaire pendant la Première Guerre mondiale.

L'approche choisie est juridique. Dans la voie suggérée par Jacques Maes en 2005, Stanislas Horvat, lui-même professionnel du droit – il est avocat et enseigne le droit à l'École royale militaire et à la VUB – propose d'aborder la justice militaire de l'intérieur pour restituer "*de rechtspraktijk en de juridische realiteit voor de militaire rechtsonderhorigen tijdens (en kort na) Wereldoorlog I*". Pour ce faire, il s'intéresse tant au cadre légal du travail de la justice militaire qu'à son fonctionnement effectif, deux aspects trop souvent délaissés par l'historien en raison de leur technicité. Pourtant, on ne saurait dresser de bilan correct de l'action d'une institution judiciaire sans s'intéresser à la matrice légale (infractions et procédures) qui détermine en grande partie l'action des magistrats.

Différents aspects du travail de la justice militaire sont successivement analysés. Le premier volet fournit un bien utile aperçu de la législation applicable, depuis les textes d'origine hollandaise jusqu'aux activités législatives du gouvernement de Broqueville. Stanislas Horvat souligne combien la législation pénale militaire en vigueur en 1914 est en définitive bien peu adaptée aux circonstances de guerre. Les textes forment alors un ensemble boiteux, présentant des carences et des ambiguïtés. Par ailleurs, la procédure judiciaire désuète est en contradiction flagrante avec les principes adoptés depuis des décennies en droit commun, notamment l'absence de possibilité légale d'appel contre les jugements des conseils de guerre en campagne. En plus des défauts de la loi, le chercheur pointe la fréquente méconnaissance des lois militaires ou leur usage abusif par ceux chargés de les appliquer; des textes furent utilisés erronément, alors qu'ils n'étaient plus en vigueur depuis longtemps. Les circonstances particulières de la guerre aggravèrent encore l'insécurité juridique : la Cour de cassation, de l'autre côté du front, en zone occupée, était inaccessible et le gouvernement belge décida, fin 1915, de suspendre pour la durée de la guerre la possibilité de recours devant la cour suprême pour empêcher que les décisions judiciaires ne restent indéfiniment en suspens, une situation préjudiciable à la discipline de l'armée.

13 JACQUES MAES, "Het Belgisch Militair Gerecht tijdens de Eerste Wereldoorlog : een portret van de geëxecuteerden", in *CHTP*, 2005, n° 16, p. 197-236.

L'auteur présente ensuite les délits militaires les plus graves, ainsi que les phases de l'instruction judiciaire, de jugement des délits et d'exécution des peines. La connaissance de la législation pénale militaire et l'étude de la pratique des juridictions et parquets militaires lui permettent de nuancer la vision d'une justice militaire implacable. Conçue en temps de paix, la législation prévue pour le temps de guerre était particulièrement sévère. Les juges, tenus de l'appliquer, ne disposaient à cet égard que d'une marge de manœuvre restreinte. C'est donc, à son sens, d'abord au législateur qu'incombe la responsabilité de la sévérité de l'œuvre judiciaire.

L'omniprésence des militaires aux différentes phases de la procédure est l'un des éléments saillants de l'étude. Sur ce plan, la justice militaire est indéniablement une justice d'exception, ce qui pose la question de l'indépendance des intervenants judiciaires. L'analyse des circulaires montre l'auditeur général acquis à la cause des militaires, en violation parfois de la séparation des pouvoirs. Au début de la guerre, celui-ci recommanda aux auditeurs d'éviter tout conflit avec les autorités militaires et, pour ce qui concerne les poursuites, de toujours se mettre préalablement d'accord avec elles. Au travers des exemples fournis, les parquets militaires se révèlent parfois plus proches des autorités militaires que de leur propre hiérarchie, même si des frictions avec les premières ne sont pas absentes.

L'action de la Cour militaire nous est présentée sous un tout autre jour. Une des lignes de force de l'ouvrage est d'ailleurs de rompre avec une vision monolithique de l'institution; sont mis en évidence des conflits, voire des ruptures entre les magistrats. Après avoir repoussé, de façon légaliste, les recours déposés contre les jugements des conseils de guerre, la Cour militaire fait volte-face fin 1915. Excédée par les nombreuses irrégularités et injustices constatées en première instance, elle s'auto-déclare compétente et, plaçant les principes généraux du droit au-dessus de la loi, accueille dorénavant les appels. Sa décision, on l'imagine, n'est de nature à plaire ni à l'auditeur général près la Cour, ni au gouvernement ... bel exemple d'indépendance de la magistrature dans un contexte qu'on devine propice aux pressions "patriotiques". Le fait que le président de la Cour soit un magistrat civil de 35 ans de métier n'y est sans doute pas étranger.

Dans sa jurisprudence, la Cour se montre généralement plus "humaine" : elle adoucit presque systématiquement les peines prononcées par les conseils de guerre, conteste la validité de nombreuses décisions, frappe certaines de nullité et reconnaît souvent des circonstances atténuantes. Au regard de cette tendance générale, les exceptions sont significatives. C'est le cas des désertions à l'ennemi, "cette forme extrême de désobéissance en temps de guerre"¹⁴, pour lesquelles la Cour confirme à plusieurs reprises la peine de mort.

¹⁴ Bruno Benvindo dresse notamment le profil socioéconomique et culturel des transfuges [BRUNO BENVINDO, "Désertion le front belge. La guerre et ses marges 1914-1918", in ANDRÉ LOEZ & NICOLAS MARIOT (dir.), *Obéir/Désobéir. Les mutineries de 1917 en perspective*, Paris, La Découverte, 2008, p. 329-344].

Bien que sommaire, la contextualisation historique soutient efficacement l'objectif poursuivi. Le caractère juridique du travail en est justement le point fort, parce que l'auteur fournit une interprétation nouvelle de certains événements, peu accessible avec les lunettes classiques de l'historien. Un bon exemple en est fourni par le refus présumé de la Cour militaire d'accepter des flamands nationalistes notoires comme défenseurs, une décision interprétée par Lode Wils et Daniel Vanacker comme anti-flamande. Sa recherche dans les archives de la justice militaire conduit Stanislas Horvat à considérer qu'aucune de ces décisions n'a été anti-flamande mais correspond plutôt à l'application de règles générales de la justice militaire. Non seulement la Cour estimait que seuls les avocats étaient admissibles comme défenseurs devant les juridictions militaires, ce qui n'était pas toujours le cas des juristes choisis par les prévenus dans certaines affaires "flamingantes" mais en outre, à partir de 1916, elle refusa les comparutions personnelles, ses arrêts étant exclusivement rendus sur la base des "pièces" du dossier pénal.

Cette étude intéressera les historiens de la Première Guerre mondiale et du mouvement flamand par la description de la répression des délits commis par des militaires mais aussi par les activistes. Si l'activisme n'est qu'indirectement abordé, plusieurs thématiques associées à l'étude du mouvement flamand telle que l'utilisation des langues au sein de l'armée

belge et de la juridiction militaire sont analysées de façon approfondie, en confrontant pratique et législation.

Quelques (légers) regrets cependant. Comme il l'expose lui-même au début de son ouvrage, face à l'ampleur de sa recherche, l'auteur a dû faire des choix. Il a notamment laissé de côté la comparaison avec la justice militaire des autres belligérants; même brossée à grands traits, celle-ci aurait cependant permis de mieux faire apparaître les spécificités du cas belge. De même, alors qu'on pressent les divisions qui affectent le personnel de la justice militaire et le poids de certains protagonistes dans les décisions judiciaires, le livre de Stanislas Horvat laisse peu entrevoir les hommes derrière les institutions. La prosopographie des acteurs gagnerait à être développée. Le premier président de la Cour militaire durant la guerre, Jules Wellens, dont l'influence sur le sort de nombreux militaires fut manifestement décisive, mériterait par exemple une investigation approfondie (parcours professionnel, réseaux sociaux).

L'étude de Stanislas Horvat, en même temps qu'elle fait substantiellement progresser les connaissances sur la justice militaire, ouvre donc de nombreuses perspectives. Dans la foulée, l'ouverture des archives de la justice militaire a d'ailleurs suscité récemment de nouvelles recherches. Le Professeur Jos Monballyu (*KUL*) s'est concentré sur les poursuites menées pour flamingantisme ¹⁵,

15 *De jacht op de flaminganten : De strafrechterlijke repressie van de Vlaamsgezinde militairen aan het IJzerfront*, Brugge, De Klaproos, 2010.

tandis que Tom Simoens (Ecole royale militaire) s'est intéressé aux conflits hiérarchiques et à leurs différentes formes de régulation (judiciaire, disciplinaire, informelle), à partir des archives de l'auditorat militaire et du conseil de guerre en campagne près de la première division de l'armée. Benoit Amez (UCL) mène quant à lui une recherche doctorale sur le thème : *La justice militaire belge pendant la Première Guerre mondiale: un appareil judiciaire ou militaire ?*, à partir des dossiers d'instruction et des registres des auditorats militaires des conseils de guerre des divisions d'armée en campagne.

Matériau important pour une historiographie belge de la Première Guerre encore balbutiante, l'ouvrage de Stanislas Horvat est aussi pionnier du point de vue de l'histoire de la justice. Rares encore en effet sont les monographies consacrées au fonctionnement des institutions judiciaires. Le caractère juridique du travail ne doit pas effrayer les lecteurs. Le style de l'auteur, clair et d'une grande lisibilité, est parfaitement accessible aux "profanes" et le livre se parcourt de façon particulièrement fluide. La réussite de l'ouvrage et son apport à l'histoire du droit et de la justice plaident en faveur d'approches interdisciplinaires.

Mélanie Bost et Lawrence Van Haecke¹⁶

II. Seconde Guerre mondiale / Tweede Wereldoorlog

BRUNO BENVINDO
«Henri Storck, le cinéma belge et l'Occupation»
[Coll. Histoire]
Bruxelles, Éditions de l'Université de Bruxelles,
2010, 158 p.

En août 2006, le journal télévisé de la RTBF et, dans la foulée, la presse francophone et flamande, en mal de sensationnalisme, lançaient une campagne (souvent à charge) contre Henri Storck. La "figure tutélaire" du cinéma belge était accusée d'avoir collaboré avec l'Occupant durant la Seconde Guerre mondiale : il y aurait du toc en Storck. Cette polémique médiatique s'appuyait sur quelques sources connues des historiens et donnait l'impression de faire un procès qui s'était pourtant déjà tenu.

La polémique a poursuivi de manière régulière Henri Storck dès la fin de la guerre. En 1995, j'ai eu l'occasion d'interroger le cinéaste à plusieurs reprises sur son parcours entre 1940 et 1944, m'appuyant sur les mêmes "révélations". Il n'en dormit plus, mit sa santé à mal et, à la demande de sa femme inquiète, j'ai laissé l'homme de 88 ans en paix. Il m'a couché sur papier ses "Souvenirs sur le cinéma belge durant l'occupation allemande" en novembre 1995, m'invitant à les révéler après sa mort. Ce que je lui ai

¹⁶ Ce compte rendu a été réalisé dans le cadre du Pôle d'attraction interuniversitaire P6/01 "Justice and Society: sociopolitical history of justice administration in Belgium (1795-2005)", Programme Pôles d'attraction interuniversitaire – État belge – Service public fédéral de programmation politique scientifique

promis. Il ne s'agissait pas d'un aveu de culpabilité. Cet homme anxieux de nature a pris soin de "préparer ses souvenirs" et de conserver soigneusement toutes ses archives (une aubaine pour l'historien), même les plus troublantes. Il n'était fier ni de toute son œuvre, ni de toutes "ses défaites personnelles graves", ni de tous les choix qu'il avait pu poser pour réaliser son destin : vivre de la réalisation de films en Belgique. Des boules d'amertume restaient parfois coincées en travers de la gorge de ce conteur d'habitude intarissable.

Seule une étude historique fouillée et nuancée pouvait mettre fin à cette polémique devenue nationale et aux jugements hâtifs de journalistes et d'intellectuels bien-pensants, proches ou non d'Henri Storck, tous en manque de héros et de "Justes", pour lesquels le "jugement moral fait figure d'explication historique", comme le souligne Bruno Benvindo. Cette étude nécessaire, celui-ci l'a menée avec brio. Grâce à un financement de la Communauté française de Belgique, mobilisée par l'ampleur de la controverse, l'historien a pu mener ses recherches dans le cadre du CEGES. En relation avec des experts, bénéficiant d'un comité d'accompagnement pluraliste et d'un accès rapide aux meilleures sources et archives disponibles, il a pu y peaufiner la problématique de son enquête, s'appuyant sur les études en histoire sociale et culturelle les plus récentes. Ce cadre hautement professionnel a accéléré les démarches heuristique et bibliographique, ainsi que la conception méthodologique, tout en dopant le chercheur à un point tel qu'il a pu réaliser un travail considérable en moins d'une année. Chapeau.

Basé sur la stricte chronologie et les faits documentés, l'ouvrage s'attache particulièrement aux conditions de financement, de production et de réception des œuvres filmées d'Henri Storck. Il a le mérite de ne pas envisager le destin du cinéaste sous l'angle individuel ni dans une période circonscrite. Ainsi, il met en lumière les logiques et pratiques d'une industrie cinématographique en guerre, placée sous tutelle allemande (chapitre III "L'Occupation"). En outre, il inscrit le temps de l'Occupation dans les trajectoires biographiques complètes, la guerre ne pouvant se comprendre qu'à la lumière des temps de paix. L'étude de l'avant guerre (cfr le chapitre II "Le temps des pionniers") et de l'après guerre (cfr le chapitre IV "Exit la guerre?") contribuent à dépasser la dimension idéologique propre au temps du conflit.

Rédigé dans une langue aussi fluide que précise, l'ouvrage démontre qu'Henri Storck s'est adapté avec habileté aux circonstances et aux commanditaires, à toutes les époques de sa vie. L'auteur souligne que "le 'cas' Storck n'est intéressant que parce qu'il est exemplatif des accommodements – ni résistance héroïque, ni collaboration forcenée – de larges parts des milieux artistiques et intellectuels en guerre" (p. 96). "Continuer comme si de rien n'était, même dans les institutions les plus compromises, tel est bien le fil rouge du parcours de Storck sous l'occupation" (p. 97). L'étude du processus de fabrication du film *Symphonie paysanne*, de même que son analyse filmique, prouvent qu'il ne s'agit en rien d'une pièce de propagande nazie, mais plutôt "d'une échappée hors de

l'histoire et de la politique". Bref, Henri Storck n'a pas collaboré. À la lumière des résultats de ses recherches, Bruno Benvindo se pose plutôt la question de son engagement. Le mythe d'Henri Storck, cinéaste engagé "à gauche toute", ne résiste pas à son analyse historique. La vocation artistique l'a emporté sur l'engagement politique. Dès 1940, Storck ne réalise plus aucun film politique. Son parcours est guidé par ses engouements personnels, ses impératifs économiques, son obstination de vivre du cinéma et de créer en Belgique une cinématographie nationale. L'historien met d'ailleurs en exergue ce rôle institutionnel de premier plan dans l'industrie cinématographique. Storck a inlassablement participé au développement d'institutions susceptibles de favoriser l'éclosion d'une véritable industrie cinématographique belge. J'ajoute que c'est dans cet engagement obstiné dans le cinéma, contre vents et marées, avec certes une souplesse idéologique désarmante, au mépris de sa santé et de son confort matériel, que se place cette part d'héroïsme recherchée par certains.

L'ouvrage est passionnant à plus d'un titre, même pour ceux qui connaissent bien le parcours et l'œuvre d'Henri Storck. Primo, la perspective sociale adoptée par l'auteur humanise le parcours d'un homme dans l'évolution des contextes. Il ne dresse pas le portrait d'un héros de marbre mais d'un homme complexe, touchant, passionné, maladroit, obstiné, opportuniste. Secundo, le livre porte en creux une réflexion sur ce que veut dire – économiquement, socialement, culturellement, politiquement – être un

cinéaste en Belgique au XXe siècle. Tertio, l'analyse par le menu des conditions d'émergence de la fameuse polémique révèle une Belgique francophone qui refuse trop souvent de regarder son passé en face, réduisant le second conflit mondial en une opposition entre collaborateurs et résistants, deux groupes sociaux pourtant statistiquement marginaux. Cet ouvrage consacré à *Henri Storck, le cinéma belge et l'Occupation* permet au final, conclut l'auteur, d'interroger "les zones grises, intermédiaires, désidéologisées du corps social. À travers la figure du cinéaste ostendais émerge également une réflexion sur le conformisme, l'indifférence voire l'opportunisme qui – en temps de paix comme de guerre – font la marche ordinaire de nos sociétés". Les premiers jalons étant posés, il reste à trouver les moyens de réaliser une étude plus globale sur la production filmique belge en 1940-1944.

Nul doute que Bruno Benvindo a eu l'occasion d'envoyer une copie de cette contribution essentielle à l'histoire du cinéma en Belgique à la rédaction du journal télévisé de la RTBF, à Frédéric Sojcher ainsi qu'à Fabienne Bradfer du journal *Le Soir*.

Et si la morale devait l'emporter face à l'histoire, elle nous renverrait la question : qui sont les Justes d'aujourd'hui ?

Vincent Geens

THIERRY ROZENBLUM

«Une cité si ardente...Les Juifs de Liège sous l'Occupation (1940-1944)»

Bruxelles, Luc Pire, 2009, ill., 238 p.

Pour avoir été entreprises tardivement, les études s'attachant spécifiquement au judéocide en Belgique se sont multipliées au cours de la dernière décennie. On épinglera pour mémoire, outre les contributions figurant à intervalles réguliers dans nos *Cahiers* et, plus systématiquement, dans les *Cahiers de la Mémoire contemporaine*, la volumineuse étude réalisée à l'initiative du CEGES (*La Belgique docile : les autorités belges et la persécution des Juifs en Belgique pendant la Seconde Guerre mondiale*, 2007) ainsi que la synthèse qui en a été tirée il y a peu par Anne Roekens (*La Belgique et la persécution des Juifs*, 2010). En général, ces travaux braquaient plutôt le feu des projecteurs sur les importantes communautés juives de Bruxelles et d'Anvers, laissant à peu près dans l'ombre les communautés de province plus menues, pesant d'un moindre poids dans la vie socio-économique. Toutefois, pour la Belgique francophone, ces manques ont été en partie réparés grâce aux patientes recherches de Thierry Delplancq (La Louvière, Tournai) et de Jean-Marie Triffaux (Arlon). Et la communauté de Liège, la plus importante de Wallonie, a trouvé dernièrement son historien avec le beau travail de Thierry Rozenblum. Celui-ci avait d'abord entamé sa quête en petits fils désireux de restituer le parcours de son grand-père, Szyme Yosek Rozenblum, débarqué dans le bassin industriel de Seraing en 1928 après avoir quitté la région de Lodz (Pologne) peu auparavant et avoir fait un arrêt dans la Ruhr. De fil

en aiguille, après une dizaine d'années d'investigations, après avoir remué d'innombrables archives poussiéreuses et avoir frappé à quantité de portes, il a pu mener à terme une œuvre historienne de belle facture – et qui représentera sans doute un jalon incontournable dans cette historiographie.

En cours de route, l'auteur a également dégagé la part d'ombre qui s'attache à la geste résistante dont la Cité ardente se montre justement fière : n'abrite-t-elle pas en ses murs depuis 1955 le Monument national de la Résistance ? Thierry Rozenblum a réalisé cette opération en historien et non en procureur du passé, cherchant à comprendre ce qui a amené une part de l'administration communale, au départ très peu "Ordre nouveau" et très largement prévenue contre le nazisme, à exécuter docilement les ordonnances anti-juives de l'occupant. La conclusion de sa recherche transparaît clairement au long des pages : c'est l'indifférence envers cette communauté et, plus précisément, la méconnaissance de ce qui l'attendait en Pologne qui a pavé la route d'Auschwitz. Il faut dire que, lorsque la guerre éclate, ce groupe humain manque quelque peu de visibilité sur les bords de la Meuse. Sur les 410.232 habitants que compte alors l'agglomération liégeoise, on ne dénombre en effet que 2560 Juifs (0,6 % de la population), et seuls 8,56 % d'entre eux possédaient la nationalité belge. Les autres, d'immigration récente, étaient polonais, roumains, allemands... Ne maîtrisant pas encore très bien le français, exerçant en général de modestes métiers (ouvriers, camelots...), ils peinaient parfois à trouver leurs marques dans le tissu social local.

Qui plus est, avec la crise des années trente, une atmosphère xénophobe assez diffuse s'était répandue peu à peu, entretenue par l'extrême droite, sans toutefois se traduire par des poussées antisémites virulentes, contrairement à ce qui pouvait se passer ailleurs.

La ville, dirigée depuis peu par Joseph Bologne, vieux militant socialiste (né en 1871 !) et incontestable résistant en 1914-1918, se retrouva dès le 12 mai 1940 entre les mains de l'ennemi. Alors que, d'un côté, Bologne, assisté de son collègue échevinal, optait pour une politique "de moindre mal" parsemée ici et là, d'actes de réticence envers les initiatives allemandes visant à faire participer directement l'autorité communale à l'effort de guerre du *Reich*, il ne manifesta nulle opposition à l'application progressive, par ses fonctionnaires, des ordonnances anti-juives émises d'octobre 1940 à septembre 1942, nonobstant leur caractère notoirement anti-constitutionnel : la Belgique ne connaissait pas de "Juifs". Comme les autres villes du Royaume, dès l'automne 1940, Liège mit en place un registre des Juifs, incita les futures victimes à s'y inscrire, et des agents de l'administration locale firent parfois montre de zèle en la matière au nom d'une certaine efficacité fonctionnelle.

Le tragique de la situation, et les illusions nourries au nom du "moindre mal" allaient apparaître clairement plus tard, au cours de l'été 1942, lorsque, la persécution antisémite s'accroissant, les nazis imposèrent le port de l'étoile jaune (1er juin 1942). Les populations autochtones qui, jusque-là, s'étaient désintéressées

d'une question qu'elles percevaient très mal, ayant de surcroît d'autres misères à gérer, se mirent à réagir, poussées par l'indignation, par la compassion. Timidement, Bologne, imitant son collègue bruxellois, le catholique Coelst, dispensa ses agents de procéder à la distribution de l'insigne infamant... tout en ne les empêchant pas de se préparer à exécuter techniquement l'ordonnance allemande. Au bout du compte, quelques mois plus tard, l'occupant le pria de vider la place pour offrir son fauteuil maïoral à un rexiste, non pas parce qu'il avait essayé de contrarier le processus génocidaire mais parce qu'il avait témoigné une opposition résolue à l'érection d'un "Grand Liège" aux couleurs de l'Ordre nouveau. Se rendit-il compte, en associant son administration à ces ordonnances, qu'il avait mis le doigt dans un engrenage fatal ? Il est permis d'en douter, tant l'enjeu devait lui sembler opaque et de peu d'importance : une infime minorité d'étrangers d'importation récente, mal intégrés, suspectés de nourrir des tendances subversives...

La solidarité de la société civile face au caractère brutal de la persécution joua cependant un rôle essentiel, tandis que les Allemands se mettaient à opérer des rafles (27 août, 24 septembre...). Mobilisant des réseaux de résistance de diverses obédiences mais aussi quantité de braves gens se recrutant dans tous les milieux, elle parviendra à assurer, en les abritant, la survie de 67 % des Juifs présents en 1940 dans la région liégeoise, et de 81 % des enfants de moins de 15 ans. Furent particulièrement à l'honneur, outre le Comité de Défense des Juifs local, un ample mouvement catholique couvert

par l'évêque de Liège et animé par l'avocat Albert van den Berg, qui y laissa la vie.

In fine, examinant ce que fut l'après-guerre, enregistrant le fait qu'aucune institution ou association juive n'a porté plainte alors contre les responsables de l'État, des provinces et des communes, l'auteur en vient naturellement à se demander si une "politique du coup d'éponge" n'a pas prolongé pour d'autres raisons...qui n'étaient pas toutes infâmes (les nécessités de la Reconstruction, du retour à la normalité de la vie...) la "politique du moindre mal", avec toutes ses ambiguïtés ?

Alain Colignon

GERLINDA SWILLEN

«*Koekoekskind. Door de vijand verwerkt 1940-1945*»

Meulenhoff/Manteau, Antwerpen, 2009, 352 p.

In 2007 zocht Gerlinda Swillen, een toen 65-jarige lerares Nederlands, Duits en Engels, contact met het SOMA in verband met de zoektocht naar haar biologische vader. Diens naam had zij pas een paar weken daarvoor van haar moeder gekregen, al die jaren wist zij niets van haar biologische vader, behalve dat het ging om een Duitse soldaat van de *Wehrmacht*. Tijdens een van de bezoeken aan het SOMA werd haar gesuggereerd om haar persoonlijke zoektocht uit te breiden naar onderzoek naar haar lotgenoten. Ze

nam de handschoen op en het resultaat werd vastgelegd in *Koekoekskind. Door de vijand verwerkt, 1940-1945* dat in 2009 verscheen.

Gerlinda Swillen beschrijft in haar boek hoe zij na het verzoek van het SOMA contact zocht met lotgenoten door haar verhaal in de pers te doen. Die opzet slaagde, ze kreeg reacties en bij het schrijven van het boek had ze ongeveer zeventig personen weten te vinden, zo staat op de achterflap te lezen. Blijkens haar beschrijvingen bleek zij in staat een warme band op te bouwen met de geïnterviewden en wist ze vaak intieme en soms schokkende verhalen te ontlokken.

De weerslag van de gesprekken en haar denken daarover, is te vinden in het boek dat uit zestien chronologisch-thematisch opgebouwde hoofdstukken bestaat. In de korte hoofdstukken worden fragmenten uit haar interviews aan elkaar geregen. In vrijwel iedere alinea komt een andere getuige aan het woord, soms wisselt het perspectief zelfs binnen een alinea. Zo ontstaat een overdonderende verzameling anekdotes, waarvan de samenhang niet altijd expliciet wordt gemaakt. De voortdurend wisselende perspectieven maken het voor de lezer lastig zicht te krijgen op het hele verhaal van de geïnterviewden. Dat laatste wordt nog eens versterkt door het feit dat ze de geïnterviewden opvoert zoals kranten verwijzen naar verdachten van misdrijven; een voornaam gevolgd door de eerste letter van de achternaam¹⁷.

¹⁷ De voornamen zijn gefingeerd, dus waarom Swillen ervoor kiest om personen niet ook een gefingeerde achternaam te geven is onduidelijk.

Door deze stilistische keuzen is het soms moeilijk na te gaan of wat het boek beweert ook wordt ondersteund met de nodige bewijzen. Toch is dat belangrijk omdat het boek een nieuw licht werpt op hoe België is omgegaan met zijn oorlogsverleden.

Gerlinda Swillen schrijft in haar inleiding dat ze met haar boek wilde uitstijgen boven haar eigen verhaal en “de ervaringen en herinneringen” van de kinderen van collaborateurs wilde vastleggen in een portret van een “maatschappelijke groep”. Ze wilde een “thematische weergave van hoe [de koekoekskinderen] de geschiedenis en de maatschappij hebben ervaren en hoe die ervaringen verder leven in hun geheugen”. Ze wilde hen, zoals ze het uitdrukt, “hun stem teruggeven”. De door haar gevoelde noodzaak om op te treden als woordvoerder van de groep koekoekskinderen stopte niet met het publiceren van het boek. Nog tijdens het schrijven richtte ze de Vereniging der Oorlogskinderen in België op, tevens was ze betrokken bij de oprichting van een internationale variant, de vereniging *Children born of war*.

In interviews naar aanleiding van haar boek noemde ze de Belgische samenleving “schijnheilig”, net zoals overigens andere samenlevingen. Overal ter wereld worden kinderen zoals de Belgische koekoekskinderen “uitgestoten”¹⁸. Ze roept de lezers op tot medelijden met de koekoekskinderen; hun lot wordt gekenmerkt door mishandeling en uitsluiting. Ze

onderstreept de omvang van het probleem door het aantal te noemen waar de groep volgens haar uit bestaat; tussen de twintigen veertigduizend mannen en vrouwen.

SOMA-directeur Rudi Van Doorslaer gaf zich rekenschap van deze boodschap door in het voorwoord van het boek te wijzen op het belang ervan: “Het [boek] legt namelijk de vinger op de wonde: het geweld dat, ook al was het psychisch, deze oorlogskinderen nog gedurende vele decennia na de oorlog hebben ervaren. Het is een zoeken naar een antwoord op de vraag die in zo goed als iedere regel verweven zit: waarom?”

Ondanks de ferme en schokkende uitspraken van Gerlinda Swillen, staat in het boek ook te lezen dat het geen ‘volledige, goed onderbouwde geschiedenis’ van koekoekskinderen geeft. Het boek is een pionierswerk en kent daarom de bijbehorende gebreken. Ze waarschuwt de lezer zelfs: “Wie historische onjuistheden ontdekt, doet ermee wat hij of zij wil. Ze de vertellers aanwrijven, bewijst alleen dat hij of zij het opzet van dit boek niet heeft begrepen”. Van de lezer wordt daarom een tolerante houding gevraagd ten opzichte van de historische juistheid van de verhalen, maar tegelijkertijd moet deze de boodschap van de verhalen wel serieus nemen.

Zelf trekt Gerlinda Swillen de vergelijking tussen de verhalen in haar boek en verhalen in de bijbel of sprookjes. Waarschijnlijk trekt ze de vergelijking om

¹⁸ JEAN-MARIE BINST, “Kinderen van de vijand”, in *brusselnieuws.be*, 26.9.2009, <http://www.brusselnieuws.be/artikels/cultuur/kinderen-van-de-vijand>.

aan te geven dat de historische juistheid van dergelijke verhalen eigenlijk irrelevant is. Ze behouden hun symbolische waarde, sterker nog, die wordt daardoor juist onderstreept.

Toch zit er een cruciaal verschil tussen sprookjes en Bijbelverhalen en de verhalen van Swillen en haar geïnterviewden. Ten eerste worden hun verhalen *ontleend* aan historische feiten, namelijk de uitsluiting en mishandeling van een omvangrijke maatschappelijke groep. Ten tweede ontleent de auteur aan die verhalen de betekenis dat de samenleving actie moet ondernemen om dat onrecht recht te zetten. Op z'n minst moet er erkenning komen van dit tot nu toe onbesproken historisch feit.

Koekoekskind brengt dus niet alleen met een historische onthulling maar stelt ook de Belgische samenleving in staat van beschuldiging. De vraag naar de historische juistheid moet in het geval van *Koekoekskind* dus extra prangend gesteld worden. Dat rechtvaardigt een kritische beschouwing van de door haar ondernomen pogingen om tot deze reconstructie te komen.

In het algemeen is het zo dat wie wat wil zeggen over een maatschappelijke groep zal proberen een zo groot en zo representatief mogelijk deel van die groep te onderzoeken. Zoals gezegd kwam Gerlinda Swillen volgens de tekst op de achterflap in contact met zeventig 'oorlogskinderen' via oproepen in de pers. Uit de lijst met geïnterviewden achterin het boek blijkt dat een aantal van de geïnterviewden voor of na de oorlog is geboren. Het totaal aantal 'koekoekskinderen' dat tussen 1940 en

1944/1945 is geboren en zich meldde bij Swillen, ligt vermoedelijk dus lager dan de flaptekst doet vermoeden (Swillen laat na hier helderheid over te geven). Het is de vraag of dat aantal voldoende is om iets te zeggen over een groep die mogelijk bestaat uit enkele tienduizenden.

Bovendien is er sprake van wat in sociaal-psychologisch onderzoek bekend staat als selectie-bias. De geïnterviewden meldden zich bij Gerlinda Swillen omdat ze reageerden naar aanleiding van de stukken in de pers of omdat ze haar ontmoetten in het SOMA. De overgrote meerderheid van de koekoekskinderen reageerde dus niet. Dat kan om allerlei redenen zijn geweest: omdat ze simpelweg de oproepen in de pers niet hebben gezien of nimmer in het SOMA komen, omdat ze zich niet geroepen voelden te reageren, omdat ze niet weten dat hun vader onderdeel was van het bezettingsleger, of omdat ze zich schamen. Van al die anderen weten we niets en het ligt voor de hand om te veronderstellen dat de groep die de auteur sprak, zowel qua omvang als qua samenstelling, niet representatief was voor de gehele groep.

Veronderstellen we even dat de groep geïnterviewden groot genoeg en representatief is; zijn de verhalen dan zo eenduidig dat ze de conclusie rechtvaardigen dat er sprake is van een groep? Dat zij allen, of dan toch de meerderheid, bepaalde kenmerken delen. De beperkte groep geïnterviewden in *Koekoekskind* laat zien dat heel verschillende levensverhalen naar voren worden gebracht; de een werd hoogleraar de ander bleef jarenlang werkeloos, de een heeft altijd het gevoel achtergesteld te zijn, de ander werd met

liefde opgevoed, de een werd verkracht en geslagen de ander ontdekte pas onlangs dat hij of zij een Duitse vader had. De verhalen zijn zo uiteenlopend dat er moeilijk een lijn in is te ontdekken.

Gerlinda Swillen stelt weliswaar dat de genoemde voorbeelden van uitstoting als exemplarisch moeten worden gezien, maar of dat zo is kan zij vanwege bovengenoemde problemen eigenlijk niet weten. Het is overigens niet gezegd dat dat niet zo is, maar dit boek kan er in ieder geval geen bewijs voor zijn, zelfs niet een aanwijzing. Het valt niet uit te sluiten dat de levensloop van koekoekskinderen zich niet substantieel onderscheidt van andere Belgen.

Onwillekeurig dringt zich dan de vraag op waar het idee vandaan komt dat de groep kinderen van soldaten van de *Wehrmacht* meer met elkaar deelt dan dat ene kenmerk. Toch is het feit dat Swillen op die gedachte kwam niet uitzonderlijk. In vrijwel alle Europese landen is al sinds de jaren tachtig aandacht voor het lot van oorlogskinderen, ook voor de kinderen van collaborateurs of vijandelijke manschappen¹⁹. Doorgaans kampen dergelijke studies met vergelijkbare problemen als die van Gerlinda Swillen; op basis van een beperkt aantal interviews besluit de auteur tot een aantal gedeelde kenmerken.

In deze werkwijze zit een fundamenteel probleem als het gaat om de aanvaarding

van herinneringen als historische feiten. De auteur sprak vele uren met haar informanten (zij noemt hen stevast 'getuigen') en verzamelde zo een omvangrijke hoeveelheid materiaal. Ze hoorde verhalen over uitbuiting, hoe sommigen in hun jeugd als een soort Assepoester in het huishouden werden behandeld, hoe sommigen werden geslagen en gepest. Haar geïnterviewden plaatsten deze misstanden in het licht van het feit dat zij werden gezien als buitenstaanders; omdat zij waren verwekt door een lid van de bezettende macht waren zij kwetsbaar. Gerlinda Swillen raakte gegrepen door de verhalen, en dat is ook terecht; iemand die de moed heeft gehad zich bloot te geven aan de buitenwereld en zich durft uit te spreken over de koude, minachtende of ronduit gewelddadige manier waarop zij haar buurt-, dorps- of landgenoten heeft ervaren verdient ons respect. Zij doen een beroep op ons verantwoordelijkheidsgevoel, onze plicht iedereen als gelijke te behandelen en ons niet af te wenden bij het ontdekken van onrecht.

Tegelijkertijd is het niet juist om te denken dat herinneringen aan gebeurtenissen van decennia geleden zich gedragen als goudklompen die liggen opgeborgen in de diepte van ons geheugen²⁰. Noch dat de oorzaak en gevolgedeneringen die geïnterviewden presenteren zonder meer als bewijs daarvoor moeten worden gezien. Ze zonder verder onderzoek als historisch juist bestempelen levert het gevaar van

19 De term 'oorlogskinderen' wordt door Swillen gereserveerd voor kinderen van Wehrmachtsoldaten. In de rest van Europa wordt met die term ook op kinderen van Joden, collaborateurs en verzetslui gedoeld. Zie voor een aantal Europese auteurs bijvoorbeeld : Ericsson en Simonson (2005).

20 Iets wat Swillen ook erkent in haar boek.

mystificatie op. Dat geldt zeker voor de geïnterviewden in het boek, want die geven vaak zelf aan dat ze ook niet precies weten hoe het zit. Veel van hen spreken in termen als “ik denk”, “ik vermoed” of “ik veronderstel”. Het boek geeft daardoor veel ruimte aan kennis die is gebaseerd op onduidelijke aanwijzingen, soms zelfs op vermoedens uit de tweede hand. Daarmee is niet gezegd dat die informatie niet klopt, wél dat de producenten ervan er soms zelf aan twijfelen.

Dit probleem werd ook genoemd door Chantal Kesteloot en Isabelle Ponteville, historici van het SOMA, in een artikel dat zij in 2002 publiceerden naar aanleiding van gesprekken met kinderen van verzetslui en collaborateurs van wie een der ouders voor hun idealen was gestorven²¹. Ook zij worstelden met de spanning die soms bestond tussen de historische realiteit en de aangrijpende verhalen van hun getuigen.

Ondanks dat zij net als Swillen niet op zoek gingen naar verificatie van de getuigenissen, zagen zij soms dat getuigen zich wel moesten vergissen. Het tweetal introduceerde daarom het begrip “psychische realiteit”, daarmee doelend op het amalgaam van fantasie, herinnering en geïmpliceerde kennis dat ze te horen kregen tijdens de interviews.

De term “psychische realiteit” is naar mijn smaak zelfs nog iets te statisch; het lijkt alsof er twee vaststaande grootheden naast elkaar bestaan, een historische en

een psychische realiteit, die op sommige punten van elkaar kunnen verschillen. Maar in tegenstelling tot de historische realiteit is onze persoonlijke reconstructie daarvan veranderlijk, die past zich aan aan de context waarin zij wordt opgeroepen en kan dus per moment en situatie verschillen.

Bij ondernemingen als die van Chantal Kesteloot, Isabelle Ponteville en Gerlinda Swillen lijkt het in eerste instantie alsof iemand vertelt over zijn particuliere ervaringen. Zo’n verhaal is echter altijd een combinatie van persoonlijke verhalen, beelden van het verleden of een soort problematiek die op dat moment in een samenleving heerst, en de verwachtingen of bedoelingen van de onderzoeker. Zo’n optelsom levert dus iets fundamenteel anders op dan hoe die geschiedenis er in werkelijkheid, of bij benadering, uitzag. Dat vergt extra inspanningen; zoals interviews met anderen, archiefonderzoek, secundaire literatuur en allerlei andere bronnen.

Is de methode waarop *Koekoekskind* zich baseert, interviews met (vermeende) ervaringsdeskundigen, dan waardeloos? Dat hoeft niet. Voor sommige kinderen van soldaten van de *Wehrmacht* kan het boek bijvoorbeeld waardevol zijn omdat het ze helpt hun wens te weten wie hun biologische vader is te vervullen. Een wens die overigens niet specifiek is voor kinderen van Duitse soldaten. Ook richt het boek de aandacht op een aantal kwesties die om nader onderzoek vragen.

21 CHANTAL KESTELOOT & ISABELLE PONTEVILLE, “Kinderen van verzetslui of collaborateurs : opgroeien zonder vader of moeder”, in *Berichtenblad SOMA*, nr. 36, 2002, p. 3-40.

Bijvoorbeeld dat sommige kinderen de Belgische nationaliteit verloren toen bleek dat hun vader een Duitser was. En wat te denken van de postume huwelijken tussen Belgische vrouwen en hun gesneuvelde soldaat.

Maar als bewijs van het bestaan van een maatschappelijk achtergestelde groep laat het boek te wensen over. Daarvoor is veel meer ondersteunend bewijs nodig. *Koekoekskind* is veeleer te zien als de uitkomst van een persoonlijke zoektocht van de auteur die mogelijk oprecht wordt gedaan maar waarvan aan het resultaat geen grotere betekenis kan worden gegeven. De sleutel tot het boek is Gerlinda Swillen, niet de koekoekskinderen als geheel. In dit licht krijgen haar woorden, gedaan tijdens een radio-interview, dan ook een andere, wellicht juistere betekenis: “Mijn moeder wil niet getuigen, dat is haar goed recht. Maar op een gegeven moment is het mijn geschiedenis, en daar doe ik mee wat ik wil”.

Bram Enning

III. Histoire coloniale / Koloniale Geschiedenis

VINCENT DUJARDIN, VALÉRIE ROSOUX, TANGUY DE WILDE,
STÉPHANIE PLANCHE & PIERRE-LUC PLASMAN (EDS)
«**Léopold II. Entre génie et gêne. Politique étrangère
et colonisation**»
Bruxelles, Racine, 2009, 413 p.

Cet ouvrage présente les actes du colloque tenu à Louvain-la-Neuve à l’initiative de l’Université catholique de Louvain les 5 et 6 mars 2009, à l’occasion du centenaire de la mort de Léopold II.

Réunissant une vingtaine de spécialistes (tous belges, à l’exception d’Isidore Ndaywel, de l’Université de Kinshasa), les organisateurs du colloque ont cherché à dépasser les frontières communautaires et universitaires de notre pays, en invitant des chercheurs provenant des pôles catholiques et officiels (les contributeurs sont issus de l’UCL, de la *KUL*, de la *KUBrusse*, de l’ULg, et de l’UG), et en confiant les conclusions à l’ancienne rectrice de la *VUB*, Els Witte. Ils se sont également efforcés d’adopter une logique interdisciplinaire, dans laquelle les historiens (largement majoritaires parmi les auteurs) voient leurs analyses complétées par celles d’une historienne de l’art, d’une philosophe, de deux spécialistes en relations internationales et d’un expert en analyse littéraire à propos des représentations forgées autour du Roi.

L’ouvrage poursuit un double objectif. D’une part, il s’agit d’analyser tant la personnalité de Léopold II que son rôle sur le plan de la politique étrangère et de la colonisation. D’autre part, les éditeurs scientifiques ont souhaité mettre en avant une analyse à la fois historique, littéraire et sociologique des représentations et des mémoires concernant les pratiques politiques du souverain controversé. Partant du constat de “la réactualisation récente de controverses déjà présentes à l’époque du Souverain” (p. 7), conjuguée à une “attention focalisée, à des degrés divers, sur les agissements du roi [dans l’EIC] fai[san]t passer à l’arrière-plan le rôle qu’il joue dans les domaines de la défense et de la politique étrangère, aussi bien aux yeux des contemporains que, jusqu’à un certain point, de l’historiographie” (p. 34), cet opus collectif revendique de “s’interroger

sur cette figure emblématique” (p. 7) et de renverser la tendance à se concentrer sur la politique coloniale en mettant davantage en avant le rôle joué par Léopold II dans la politique étrangère européenne. Cependant, si quelques contributions abordent bien les questions de défense et de diplomatie, une bonne partie de l’ouvrage reste centrée sur la question coloniale.

La première partie aborde diverses facettes de la personnalité et de la vie du Roi : sa jeunesse, son éducation, son positionnement religieux, ses centres d’intérêt et méthodes de travail, entre autres (Van den Wijngaert, Dujardin). Plusieurs thématiques sont également explorées pour mieux cerner ses positions politiques et son investissement plus ou moins marqué dans les domaines militaires, diplomatiques et coloniaux (Balace, Raxhon, Dumoulin). Un article signé par Jean-Luc Vellut présente les contextes africains du projet colonial léopoldien, afin de mieux comprendre les stratégies léopoldiennes au Congo et l’amorce de leurs conséquences, tandis qu’un autre évoque les campagnes anti-congolaises (Plasman). Enfin, deux contributions balisent l’évolution de l’historiographie autour du souverain (Dumoulin) et s’attardent sur les archives du monarque (Janssens).

Etant donné l’abondance de contributions, il nous est impossible de rendre compte de manière détaillée de chaque article. Nous retiendrons plus particulièrement des thèmes méconnus, telles les influences des géographes, diplomates et chercheurs sur la naissance et la structuration de la doctrine coloniale léopoldienne (un

article remarquable de Jan Vandersmissen, résumant les conclusions de sa thèse de doctorat soutenue en 2008), ou encore les relations de Léopold II avec le Saint-Siège et leur évolution au gré des objectifs poursuivis tant par Rome que par le Palais royal (Vincent Viaene).

Jan Vandersmissen démontre qu’une biographie devient passionnante lorsqu’elle évite le piège d’une analyse trop exclusivement centrée sur le personnage central pour s’ancrer dans une histoire plus large et un contexte intellectuel, matériel et relationnel fouillé. Il nous dresse un portrait passionnant des sociétés géographiques et libère Léopold II du “cliché du penseur solitaire” (p. 85). Il fait entrer le vent des idées, des sources d’inspiration, des réseaux, dans l’élaboration de la doctrine coloniale léopoldienne, nous offrant par la même occasion un regard neuf sur les coulisses du pouvoir et sur la vie scientifique autour de ce que l’on appelait le “mouvement géographique” en phase avec les préoccupations matérialistes conquérantes de la société du 19e siècle. Léopold II s’y révèle sous un angle inattendu : celui d’un souverain qui “pense et agit comme un géographe de son temps” (p. 89). Vandersmissen contourne de la sorte les habituels clichés concernant le souverain pour nous faire découvrir un homme en phase avec les visées sociétales et les ambitions d’un expansionnisme triomphant. Il nous révèle également un personnage s’adonnant à une étude intellectuelle menée de manière systématique et coordonnée, notamment par le biais de l’arsenal privé”, un réseau d’informations conçu comme un “dépôt de munitions intellectuelles destiné à

servir la patrie” (p. 97). Vandersmissen démontre de manière convaincante que le Roi utilise et manipule le mouvement géographique international pour réaliser ses rêves expansionnistes, en reprenant les sujets passionnants des géographes lors de la Conférence de géographie internationale (notamment la mission civilisatrice pratiquée dans le monde anglo-saxon). Au final, la doctrine coloniale semble avoir été un instrument utile pour le souverain, mais pas un objectif en soi : les défis de l’EIC l’amèneront d’ailleurs à agir différemment par la suite.

Vincent Viaene aborde le souverain par le biais de la religion et de la diplomatie. Il scrute la nature de la piété de Léopold, ainsi que l’évolution des relations de Léopold avec le Vatican, au gré des péripéties politiques et diplomatiques, mais aussi des successions. L’élément saillant de cette analyse est une fois encore le pragmatisme du souverain. L’auteur lui attribue l’étiquette de “réaliste catholique” (p.169). Viaene observe les relations entre la papauté et le souverain, et le poids décisif des accords concernant les missions catholiques au Congo. Il souligne que Léopold II avait besoin de l’aide du Vatican pour nationaliser la mission au Congo, accroître son capital moral, et favoriser la collaboration entre l’État et l’Église dans la future colonie belge. L’auteur met enfin en exergue le souci de garantir l’union nationale autour de la colonie par la signature d’un concordat avant le décès du souverain, pour éviter les conflits entre catholiques et anticléricaux (p. 187). Du côté du Vatican également, les relations diplomatiques suivies avec Léopold II résultent de calculs politiques concernant tant la réconciliation de la modernité et

de l’Église dans un pays occidental au catholicisme plein de vitalité, que la lutte contre l’Islam et le protestantisme en terre de mission. Dans cette perspective, le Saint-Siège semble avoir couvert les abus de l’État indépendant du Congo, malgré les avertissements de missionnaires catholiques (p. 185). Au final, l’article de Viaene met au jour les calculs croisés du Vatican et de Léopold II autour de questions à la fois spirituelles et temporelles, tant en Belgique qu’au Congo, et leurs influences réciproques sur les stratégies et les alliances.

La seconde partie consacrée aux représentations et perceptions est principalement consacrée à l’image de Léopold II en tant que souverain du Congo, et ce presque exclusivement depuis le point de vue européen (à l’exception des contributions de Sabine Cornélis et d’Isidore Ndaywel). Les questions plus générales de politique étrangère mises en avant dans la première partie y sont donc très peu perceptibles, hormis dans la contribution de Laurence Van Ypersele. Les contributeurs de la seconde partie scrutent successivement la caricature (Van Ypersele), les discours officiels (Rosoux), les manuels scolaires (Planche), la production littéraire et théâtrale (Bragard, T’Sjoen, de Wilde d’Estmael), ainsi que les arts populaires, contestataires et officiels (Cornélis). La mémoire est abordée à partir de la jeunesse congolaise ((Ndaywel).

Laurence Van Ypersele confronte les caricatures belges et étrangères du souverain, autour de diverses thématiques (relations entre le Roi et son gouvernement, questions militaires, Etat indépendant du

Congo, comportement privé). Il en ressort que la caricature nationale attaque le Roi en tant que détenteur d'une fonction, alors que la production étrangère se focalise sur sa personne. L'attitude nationale renvoie à une image idéale de ce que devrait être un roi consacré à son pays et sa famille. Cet article n'est pas le seul à évoquer le rêve national d'un roi ou l'élaboration d'une identité nationale autour de la personnalité de Léopold II (voir par exemple la contribution de Valérie Rosoux sur les discours officiels, ou celle de Stéphanie Planche sur les manuels scolaires).

À ce volet officiel et médiatique, Sabine Cornélis apporte le contrepoint de la vision artistique populaire et contestataire tant occidentale qu'africaine. Recourant à un corpus de sources d'une grande diversité, l'auteur souligne la nécessité de confronter sources visuelles et écrites, sources officielles et privées pour retracer le passé : ainsi, la violence sous-jacente du Congo léopoldien n'est révélée que par les écrits qui accompagnent les représentations picturales. Elle confronte ensuite les témoignages contemporains de l'EIC à la peinture populaire congolaise, peinture qui reflète à la fois la mémoire et la reconstruction historique du passé de la RDC. Cette confrontation, tout comme la contribution de Ndaywel, débouche sur une vision congolaise

passablement différente de celle qui circule aujourd'hui en Occident à propos du régime léopoldien : une mémoire sociale postcoloniale "partagée entre le souvenir d'une oppression et d'un danger, ou, au contraire, celui d'une libération", soit une vision moins manichéenne que celle circulant aujourd'hui en Belgique (p. 350).

Sabine Cornélis est également la seule à évoquer le patrimoine architectural ayant Léopold II pour sujet en Belgique. On aurait aimé parcourir, dans une contribution distincte, le patrimoine monumental qui continue d'évoquer un peu partout dans notre pays le souverain du Congo. Une analyse envisageant son impact mémoriel et représentatif sur le public belge, mais aussi ses contestations par des écrivains comme Lucas Catherine, Théophile de Giraud (et son fameux attentat chromatique), ou encore le collectif "Mémoires coloniales" de Liège, par exemple, aurait utilement contribué à éclairer le volet des représentations²².

Cette seconde partie se focalise essentiellement sur l'image négative de Léopold II et sa portée dans la société belge, y compris sous l'angle de l'identité nationale, image à laquelle la contribution du seul intervenant étranger renvoie étonnamment le miroir d'une vision plus nuancée dans l'ancienne colonie. On aurait aimé trouver ici une tentative d'explication

22 L. CATHERINE, *Bouwen met zwart geld. De grootheidswaan van Leopold II*, Anvers, 2002, traduit en 2004, sous le titre *Léopold II. La folie des grandeurs*, IDEM, *Wandelen naar Kongo* paru en 2006 et traduit en 2010 sous le titre *Promenade au Congo. Petit guide anticolonial de Belgique*, Bruxelles ; R. VIVIEN, "L'action citoyenne contre la propagande coloniale en Belgique", in *Le Monde en question. Analyse de l'actualité économique, politique et sociale dans le monde*, 7.3.2009 (<http://mondeenquestion.wordpress.com/2009/03/12/laction-citoyenne-contre-la-propagande-coloniale>). Plusieurs attentats chromatiques ont eu lieu autour de statues de Léopold II ces dernières années à Bruxelles, Namur, Tervuren ou Ostende.

des différences de perception en Belgique (et à l'intérieur des frontières nationales, entre communautés linguistiques), ainsi qu'en République démocratique du Congo. Il aurait également été utile (c'est un euphémisme) de consacrer une analyse à la mémoire des anciens coloniaux et à la persistance d'une vision positive, voire hagiographique de l'ancien souverain, dans les milieux des anciens d'Afrique. Ces derniers sont les grands absents de cette synthèse, pourtant axée non seulement sur les représentations, mais également sur les mémoires²³. En effet, si l'analyse des représentations négatives permet d'avaliser le titre de l'ouvrage (le passage d'une vision du roi considéré comme un génie à celui d'un roi gênant), elle oblitère une part certes minoritaire, mais toujours fort agissante, de l'opinion qui continue de mettre en avant le côté visionnaire de Léopold II. Il serait donc intéressant de se pencher sur le culte rendu au souverain controversé par les anciens d'Afrique afin d'en comprendre les origines et les motivations actuelles.

Il serait par ailleurs intéressant de poursuivre cette première synthèse en y ajoutant une démarche comparative internationale, tant dans le traitement de la figure de Léopold II et l'analyse de sa personnalité et de son action dans le domaine colonial et international

que, plus largement, dans les courants actuels de l'histoire dynastique et de la politique internationale ou de la défense. Le regard critique de quelques intervenants étrangers proposant une vision extérieure du souverain ou des approches d'autres univers coloniaux permettrait de mieux mettre en perspective la manière dont Léopold II se situe dans une production historique et une histoire des représentations en constante évolution. Il serait intéressant d'y ajouter une interrogation sur l'absence de production scientifique à ce propos dans l'ancienne colonie, alors que les représentations fleurissent au contraire à son égard en Afrique centrale. Il serait également utile de présenter de manière plus circonstanciée l'historiographie anglo-saxonne qui a réorienté les projecteurs sur le souverain controversé et d'analyser les facteurs qui ont suscité une telle abondance de publications à son égard outre Manche et outre Atlantique. En effet, la vision populaire actuelle, extrêmement critique en Belgique envers Léopold II, a été fortement influencée par des publications comme celle d'Hochschild. Elle rejaillit dans de nombreuses formes d'expression, du théâtre à la chanson²⁴, en passant par le pamphlet²⁵ ou la bande dessinée²⁶.

Pour un public de scientifiques, cette publication ne renouvellera sans doute pas

23 Voir les conclusions de la recherche sur "La mémoire des anciens coloniaux" menée au CEGES : FLORENCE GILLET, "Congo rêvé ? Congo détruit... Les anciens coloniaux aux prises avec une société en repentir. Enquête sur la face émergée d'une mémoire", in *Cahiers d'Histoire du Temps présent*, n° 19, 2008, p. 79-133 (où la figure de Léopold II est évoquée).

24 Par exemple la chanson *A few words in defense of our country* de Randy Newman, qui met sur un pied d'égalité Hitler, Staline et Léopold II (2008).

25 Voir entre autres la chronique assassine des actes de ce colloque par D. OLIVIER, *Réplique violente au "Léopold II entre génie et gêne"*, Bruxelles, Racine, 2009.

26 Par exemple F. BIHEL & M. et J.-F. CHARLES, *Africa Dreams. L'ombre du Roi*, Casterman, 2010.

fondamentalement la vision du souverain. Mais pour un public plus large, elle contribuera à éloigner l'image caricaturale du souverain ambigu que fut Léopold II et à lui substituer un portrait plus complexe.

Anne Cornet

IV. Histoire politique / Politieke geschiedenis

MARNIX BEYEN & PHILIPPE DESTATTE
«Un autre pays. Nouvelle histoire de Belgique 1970-
2000»
Bruxelles, 2009, 428 p.

De reeks *Nouvelle histoire de Belgique/ Nieuwe geschiedenis van België* kende geen gemakkelijke ontstaansgeschiedenis. De uitgeverij *Complexe* nam het initiatief voor deze groots opgezette onderneming. De aangezochte redactie voorzag in meerdere delen die, in chronologische volgorde, de periode 1830-2000 bestreken, met als sluitstuk het deel over de jaren 1970-2000. Met uitzondering van dit laatste deel werden alle onderdelen vanaf 2005 door *Complexe* uitgegeven, hetzij gebundeld tot volumes of voor sommige delen ook apart. Via de samenwerking met uitgeverij Lannoo verschenen de drie complete volumes vervolgens in het Nederlands. Aan de *Éditions Complexe* kwam echter een einde. Voortaan was de Franstalige reeks niet langer beschikbaar op de lezersmarkt. Uitgeverij *Le Cri* nam gelukkig de draad weer op en gaf de verschillende delen opnieuw uit, afzonderlijk ditmaal en dus ook met inbegrip van het lijvige laatste deel dat hier ter recensie voorligt.

Zoals het in het gecommunautariseerde België ondertussen gebruikelijk is, kregen een Franstalige en een Vlaamse historicus samen de opdracht deze periode te analyseren. Marnix Beyen, afgestudeerde van de KULeuven en docent aan de Universiteit Antwerpen ging samenwerken met Philippe Destatte, directeur van het *Institut Destré* en docent in Mons en Parijs. Volgens hun specialisme had er dan ook een zekere werkverdeling plaats. Beyen nam vooral de politiek-culturele aspecten voor zijn rekening en richtte zich op Vlaanderen; Destatte verdiepte zich in de economische en financiële politiek en concentreerde zich op het Waalse gewest, de Franse en Duitse gemeenschappen en op Brussel. De geraadpleegde bronnen en literatuur verschillen dan ook: Beyen kon meer een beroep doen op studies van Vlaamse contemporanisten, politologen en sociologen; Destatte had de rijke CRISP-collectie tot zijn beschikking, maar moest voor meerdere onderwerpen ook te rade gaan bij gelegenheidsgeschriften van politici en journalisten. Beyen brengt dan ook meer analyses tot stand, maar met minder concreet feitenmateriaal terwijl Destatte sterk beschrijvend blijft maar de lezer een groter aanbod aan feiten, personen en gebeurtenissen geeft. Maar ook al kiezen beide auteurs voor een andere benadering, toch hebben ze beiden hetzelfde doel: aantonen dat België in de bestudeerde periode een ander land werd. “*Un autre pays*” is dan ook de titel van hun boek.

Begin- en eindpunt liggen weliswaar vast (1970-2000), maar het spreekt vanzelf dat Beyen en Destatte rekening houden met de langere termijn en dus dikwijls aansluiting wordt zoeken bij de evolutie in de jaren

zestig. Als bepaalde thema's een belangrijke wending ondergaan in de jaren 2000, dan verwijzen ze daar ook naar. Vooral in de stukken van Destatte is dat meermaals het geval. In de inleiding zeggen de auteurs te opteren voor de integratie van het economische, het sociale en het culturele in de politiek. Het boek opent dan ook met de schets van een internationaal-economisch georiënteerd kader waarna de twee hoofdthema's volgen die de publieke agenda van de betrokken periode sterk in beslag namen : enerzijds de conflicten en schandalen op tal van terreinen en anderzijds de opkomst en de ontwikkeling van de nieuwe sociale bewegingen. Dan volgen de hoofdstukken die aantonen dat de Belgische staat aan het wegdeemsteren is. Via het overzicht van de transformaties in de richting van de federale staat wordt eerst het algemene kader geschetst, waarna de uitvoerige stukken over de gewesten en gemeenschappen de impact van deze transformaties laten zien.

Men kan de inhoud van het boek echter het best duiden als men de verschillende hoofdstukken één voor één onder de loep neemt. Zo blijkt dan dat Destattes inleidende stukken over de internationale en Europese ontwikkelingen op handels-, monetair en technologisch vlak en deze over de gewijzigde verhoudingen tussen oost en west vooral bedoeld zijn als context. Aan het weergeven van het effect van deze veranderingen op de concrete Belgische sociaaleconomische en politieke situatie heeft de auteur zich niet echt gewaagd. Ook in het overzicht van de verschillende energiecrises komt die Belgische invalshoek weinig aan bod. Die is er natuurlijk wel als de auteur het over het budgettaire beleid heeft. De wijze

waarop de regeringen zijn omgegaan met de opgebouwde hoge schuldenlast en met de moeizame afbouw ervan, is het onderwerp van een apart onderdeel.

Onder de titel "*Déstabilisations sociales et déséquilibres politiques*" brengt Destatte vervolgens het politieke verhaal van de doorbraak van xenofob extreem rechts en zijn uitlopers in het migrantenbeleid, dat van de moordende bende van Nijvel, van de verschillende politiek-financiële schandalen en van de kindermoordenaar Dutroux in één hoofdstuk samen. Het is een uitvoerig relaas geworden, dat wegens gebrek aan betere bronnen meestal gebaseerd is op wat er in de publieke opinie over bekend is. Ook al laat de auteur niet na om de aandacht te vestigen op de remediërende effecten van deze deficiënties (de reglementering van de partijfinanciering, de politiehervorming), toch domineert via dit hoofdstuk de visie dat het "andere land" uit de late twintigste eeuw vooral heel donkere zijden kende.

In Beyens overzicht van de nieuwe sociale bewegingen klaart de lucht gelukkig weer wat op. Er wordt aandacht besteed aan : de derdewereldbeweging, nieuw links in katholieke en kleinlinkse kringen, de groene beweging en de vredesbeweging met de antiraketten-manifestaties. Een apart hoofdstuk is aan de vrouwenbeweging gewijd, met haar organisaties, de wijze waarop ze politieke macht verovert en strijd voert voor de liberalisering van de abortuswetgeving.

Dat de nationale staat aan het verdampen is, toont Beyen aan door het verhaal van de verschillende staatsvormingen

te reconstrueren en het ontstaan van uiteenlopende politieke culturen in beide landsdelen te beschrijven. De belangstelling voor het politiek-culturele merkt men ook duidelijk in zijn stukken over Vlaanderen. Het gaat daarin vooral over de culturele identiteit van de Vlamingen en over de politieke vertaling ervan in het beleid. Taal- en patrimoniumbeleid, administratie en ruimtelijke ordening weerspiegelen deze Vlaamse identiteit. Naar het wezen van het Vlaams-nationalisme wordt omstandig gepeild, evenals naar de invloed ervan op het beleid. Toch een bemerking: waarom in deze overzichten de Resoluties van het Vlaamse parlement van 1999 geen plaats krijgen, is niet duidelijk. Dat ze in de geschiedenis van de Vlaamse beweging van de 21ste eeuw een belangrijke rol spelen, kan immers niet ontkend worden.

Destattes benadering van de recente geschiedenis van de gemeenschappen en gewesten in Wallonië, Franstalig en Duitstalig België en Brussel is nagenoeg gelijklopend. Zijn verhaal is telkens chronologisch opgebouwd en neemt de totstandkoming van de instellingen als uitgangspunt, waarna vervolgens de aandacht gaat naar hun bevoegdheden, hun samenstelling, de actoren en zeker ook naar de resultaten van het beleid. Voor het Waalse gewest krijgen we op die manier een uitvoerig overzicht van het economisch beleid zoals het door de verschillende raden en regeringen tot stand werd gebracht in de verschillende sectoren. De conflicten met de centrale regering worden daarbij niet uit het oog verloren. Het Waalse gewest verschijnt uit dit overzicht duidelijk als de motor van het langzame herstel van de Waalse

economie. In het onderdeel over de Franse gemeenschap komen de conflicten met Wallonië ruim aan bod, maar het spreekt vanzelf dat de hoofdaandacht naar de onderwijsproblemen gaat. In de jaren negentig overheerste immers hun financieringsprobleem. Evenals Beyen tracht Destatte ook door te dringen in de identiteitsproblematiek, die er via de inbreng van de belgitude en het wallingantisme veel complexer is dan in Vlaanderen. Wat Brussel betreft, legt Destatte de klemtoon op het gewest. Vooral de internationalisering en het migratieproblematiek, met zijn sociale conflicten, krijgen de nodige aandacht. Hoewel de literatuur geenszins ontbreekt, is dit onderdeel toch minder uitgewerkt dan de twee vorige. De culturele aspecten van het Brussels beleid worden zowel aan Franstalige als aan Nederlandstalige kant minder belicht. Dat de Duitstalige gemeenschap in dit onderdeel niet ontbreekt, is positief: gewoonlijk vergeet men immers aandacht te schenken aan de werking van deze gemeenschapsinstellingen.

Uit dit overzicht komt hopelijk al enigszins tot uiting wat de lezer in dit boek kan verwachten. Hij/zij weet dan meteen ook welke invalshoeken er niet beklemtoond worden. We zetten ze nog even op een rij. Zo valt het op dat de sociaaleconomische breuklijn niet vanuit de basis en de organisaties behandeld wordt. Vakbonden en werkgeversorganisaties verschijnen zelden als actoren. “*Un autre pays*” is ook geen sociale geschiedenis geworden. De rol die de sociale conflicten en de Waalse werkloosheidsproblemen spelen, wordt bijvoorbeeld niet systematisch aangegeven. De economische politiek

ontbreekt geenszins, zo zagen we, maar de band naar de economische basisgegevens wordt in veel mindere mate gelegd. De structuur waarvoor gekozen werd, maakt het voor de lezer overigens niet altijd gemakkelijk om een lijn in dit beleid te trekken. De budgettaire politiek verschijnt in deel 1, het crisisbeleid in het hoofdstuk over de verdamping van de Belgische staat als een fenomeen dat de staat versterkt, terwijl het economisch beleid hoofdzakelijk vanuit de gewesten wordt bekeken waardoor een aantal fenomenen uit het beeld verdwijnen (de kwestie van de nationale sectoren bijvoorbeeld).

Met betrekking tot de levensbeschouwelijke problematiek stellen we eveneens een paar vragen. Terecht focust Beyen zich op de politieke ontzuiling en op abortusproblematiek. Dat waren in de betrokken periode inderdaad de centrale thema's. Maar toch had ik graag gezien dat hij deze bewegingen ook vanuit twee andere belangrijke actoren zou bekeken hebben : de kerk en de vrijzinnige wereld. De onderwijsproblematiek blijft zeker niet onbesproken, maar de auteurs beperken haar goeddeels tot het middelbaar onderwijs, terwijl in de late jaren negentig de universitaire hervormingen toch ook prominent op de agenda stonden.

Door zich sterk op "het andere land" te concentreren, schenkt vooral Beyen heel wat aandacht aan de nieuwe politieke cultuur en aan de veranderingen in het politieke systeem. Dat de rol van de media daarbij over het hoofd wordt gezien, kan misschien in een volgende editie verholpen worden. Die opmerking geldt ook voor de gewijzigde rol die de monarchie in het model speelt. De werkwijze heeft ook tot

gevolg dat de traditionele partijen wat op de achtergrond zijn geraakt. Over de invloed van de vernieuwingen op deze partijen vernemen we niet zoveel. Hun beeld wordt vooral door de politiek-financiële schandalen bepaald.

Wijzen we er tot slot nog op dat de beide auteurs de politieke actoren op een verschillende wijze benaderen. Bij Destatte gaat er veel aandacht naar toe. Veel Waalse en Franstalige politici zullen met genoegen gegevens over hun politieke rol in het boek terug vinden. Beyen is veel spaarzamer met deze vermeldingen. In het stuk over Vlaanderen bijvoorbeeld komen nagenoeg enkel de christendemocratische premiers aan bod, waardoor het beleid van ministers als De Batselier, Vandenbossche of Dewael geen aandacht krijgt. Hij introduceert dan weer wel een originele benadering : Henk te Velde achterna, analyseert hij de Belgische christendemocratische premiers Tindemans, Martens en Dehaene vanuit het begrip politieke stijl. Het levert vernieuwende bladzijden op.

Maar zoals de auteurs het in de inleiding stellen : aan eigentijdse geschiedenis doen is allesbehalve gemakkelijk. Zij hebben bewust gekozen voor bepaalde hoofdlijnen in het verhaal en weten dus ook wel dat op die manier de complexiteit van de maatschappelijk-politieke evolutie niet volledig tot haar recht kan komen. De uitwerking van de gekozen hoofdlijnen bezorgt de lezer echter een rijke informatie aan gegevens en analyses die hun nut zeker zullen bewijzen en een aanwinst zijn voor de studie van de Belgische geschiedenis van de late twintigste eeuw, zeker als we ermee rekening houden dat dit het eerste

historische overzichtswerk over deze periode is.

Els Witte

MARIE-THERÈSE COENEN, JEAN-FRANÇOIS DUMONT, JEAN HEINEN, LUC ROUSSEL, PAUL WYNANTS
«*La Cité. 45 années de combat quotidien*»
Bruxelles, CARHOP-CRISP, 2010, 205 p., ill.

De arbeiderspers, kranten uitgegeven door de arbeidersbeweging, is een fenomeen dat nagenoeg helemaal tot het verleden behoort. In Vlaanderen verdween de socialistische pers in de late jaren zeventig om plaats te maken voor *De Morgen*, die zich aanvankelijk afficheerde als 'progressief dagblad' en zich eerder tot de intellectuele middengroepen richt. *Het Volk*, gestart als 'anti-socialistisch dagblad', werd overgenomen door de VUM (nu Corelio) maar is vandaag van de markt verdwenen. In Wallonië liep het niet anders: de socialistische kranten hadden moeite het hoofd boven water te houden. Een fusie en transformatie tot *Le Matin* bracht geen soelaas: in 2001 viel het doek over de socialistische pers.

Zes jaar eerder wierp *La Cité* de handdoek in de ring. De krant was in 1950 door de christelijke arbeidersbeweging opgericht en was bestemd voor de Franstalige (Waalse) katholieke arbeiders. De krant verscheen tot 1987 (een jaar nadat *De Morgen* een doorstart maakte) en werd vanaf 1988 een weekblad. Dit boek, een co-editie van CARHOP en de CRISP, blikt terug op deze vijfenveertigjarige geschiedenis.

De auteurs zijn vakhistorici en gewezen journalisten van *La Cité*. Ze konden

putten uit het archief van *La Cité* dat door CARHOP wordt bewaard. De collectie van de krant werd vanzelfsprekend ook gebruikt en een aantal protagonisten werd geïnterviewd. Het boek is chronologisch opgebouwd, bevat verder een lijst met alle journalisten die ooit voor de krant hebben gewerkt en biografische notities van de hoofdrolspelers. Een chronologische tabel en een uitgebreid personenregister vergemakkelijken de lectuur.

Monografieën over kranten zijn in de Belgische historiografie eerder zeldzaam. Dat geldt zeker voor de arbeiderspers, die een aantal specifieke kenmerken heeft. Het boek vult dus zeker een leemte, temeer omdat het hier gaat om een bijzonder milieu: de Waalse katholieke arbeiders, een minderheid in een overwegend socialistische regio. Voor die in 1950 'unserved audience' was *La Cité* immers bedoeld. Het dagblad had de bedoeling hen op te voeden: de krant had behalve een journalistieke, ook een opdracht van permanente educatie. Dit emancipatorische project startte, zo weten we nu, op een ogenblik dat de arbeiderspers al over haar hoogtepunt heen was. Dat alles maakt van *La Cité* een interessante casus.

De auteurs geven aan hoe *La Cité* werd opgericht door de organisaties van de christelijke arbeidersbeweging, er aanvankelijk nog sterk mee verbonden was en het katholicisme en de geloofsverdediging centraal stonden. *La Cité* engageerde zich in de schoolstrijd en bestreed de maatregelen van minister van Onderwijs Leo Collard. Daarbij werd de Waalse kaart getrokken. *La Cité* profileerde zich dus aanvankelijk als de verdediger van

de Waalse katholieke arbeidersminderheid in een gesecculariseerd Wallonië.

Meer en meer boorde de krant een ander lezerspubliek aan en vond haar weg naar intellectuele middengroepen (leraars), binnen maar meer en meer ook buiten de katholieke wereld, zij het dat daar toch het zwaartepunt bleef liggen. Lezersenquêtes toonden dat de lezers van *La Cité* meer dan gemiddeld geschoold waren. Deze evolutie kon worden vastgesteld in de jaren 1960, maar belette niet dat de krant in moeilijkheden kwam. Die werden acuut in de jaren 1980, en leidden tot conflicten met de christelijke arbeidersbeweging, waarvan men, bij gebrek aan inkomsten, financieel afhankelijk was en bleef. In 1988 transformeerde de krant tot weekblad, maar dat kon de problemen niet oplossen. Andere factoren die bijdroegen aan de neergang waren het terugschroeven van de overheidssteun aan de pers en de mislukte overname in het vooruitzicht van synergieën, van de conservatieve *Le Rappel*, eigenlijk een ideologische tegenstander. Net zoals dat bij *De Morgen* het geval was werden de lezers gemobiliseerd om de krant te steunen, maar ook dat zette te weinig zoden aan de dijk. Vanaf de jaren 1980, jaren van economische achteruitgang maar tevens van de opkomst van de 'nieuwe media' verkeerde het aanvankelijke succesverhaal in zijn tegendeel en volgt de ene reddingspoging de andere op. Ze veranderen niets aan de grond van het probleem dat in 1978 werd geschetst in een interne notitie : de teruglopende verkoop enerzijds en de stijgende kosten anderzijds. Zo bezien past het verhaal van de neergang van *La Cité* in een algemeen patroon, behalve dan dat het zich op een heel korte periode heeft voltrokken.

Het boek levert een bijdrage tot onze kennis van de Belgische pers. De auteurs gaan in op de inhoud van de krant, het lezerspubliek en het politieke profiel. De rol van de toonaangevende journalisten – waarvan een aantal de overstap maakte naar andere media – krijgt veel aandacht. Op de interne conflicten en de conflicten met de christelijke arbeidersbeweging wordt voldoende ingegaan. Het boek is vlot geschreven en de figuren en gebeurtenissen zijn goed gecontextualiseerd.

Toch is het boek op een aantal punten minder overtuigend of lieten de auteurs interessante pistes liggen. Het ontbreken van voetnoten en uitgebreide verwijzingen komt de leesbaarheid ten goede, maar laat de lezer niet toe zich een beeld te vormen van de inhoud van het archief van *La Cité*, terwijl precies die empirische onderbouwing de meerwaarde vormt van het boek. De inhoud van de krant krijgt veel aandacht, maar wordt vooral toegespitst op de meest veelzeggende aspecten : we hadden het al over het politieke profiel, maar er wordt ook ingegaan op de bijzondere verdiensten van een bepaald (sport)journalist of de aandacht van het weekblad voor de sociale zekerheid, wat één van de aantrekkingspunten uitmaakte. Wat een beetje ontbreekt, is de algemene lijn in de berichtgeving : was daar een evolutie in te onderkennen, zowel wat de aandacht betreft die eraan werd besteed als aan de manier waarop de thema's werden benaderd ? Die rode draad, die toelaat het eigen profiel van de krant en de evolutie ervan te volgen, komt te weinig uit de verf. Dit kan tot een vertekening leiden. Zo wordt heel veel aandacht besteed aan de communautaire standpunten

van de krant, waarbij niet goed wordt aangegeven of dit al dan niet ten koste gaat van de aandacht van de krant voor andere domeinen van het politieke en maatschappelijke leven.

Twee punten, die met elkaar samenhangen, hadden meer kunnen worden uitgediept. In vergelijking met andere kranten van de arbeidersbeweging, had *La Cité* potentieel een beter uitgangspunt. Anders dan *Het Volk*, behoorde een groter deel van de lezers tot de meer koopkrachtige intellectuele middengroepen zodat *La Cité*, zo kan men aannemen, het gemakkelijker zou hebben gehad om zich om te vormen tot een moderne progressieve krant. Waarom dit niet is gebeurd, daarover kan de lezer wel een en ander vinden in het boek, maar het thema wordt niet centraal gesteld.

De geschiedenis van *La Cité* vertoont een aantal parallellen met die van *De Morgen*, die rond dezelfde tijd in de problemen raakte en met vergelijkbare middelen als *La Cité* trachtte op een alternatieve wijze aan kapitaal te komen. De vergelijking wordt niet gemaakt, ook al waren er aanknopingspunt zoals het aanboren van een nieuw lezerspubliek, dat samenhang met de opkomst van de nieuwe sociale bewegingen en de spanningen met de georganiseerde arbeidersbeweging, in het ene geval de socialistische en in het andere geval de katholieke.

Dirk Luyten

V. Histoire culturelle / Culturele geschiedenis

NANCY DELHALLE & JACQUES DUBOIS (DIR.)
avec la collaboration de Jean-Marie Klinkenberg
**«Liège en effervescence.
Le tournant des années 1970»**
Bruxelles, Les Impressions nouvelles, 2010, 331 p.

L'ouvrage collectif édité récemment par les Impressions nouvelles vient peut-être à son heure s'il s'agit de reconstituer avec l'apport de témoins directs une part de ce que fut, au cours des "longues années Septante" (*grosso-modo*, dans le cas liégeois, de 1968 à 1983) le contexte social, culturel et économique de cette "grande ville moyenne" qu'était Liège. Les jeunes adultes qui ont été les spectateurs attentifs, sinon les acteurs déterminants, du "mai liégeois" – peu de choses, en vérité, sur le forum – et qui commençaient alors, au seuil de cette décennie, à s'initier à la vie active, ont à présent le chef grisonnant. Et, quarante ans après, ils sont parvenus au temps des souvenirs, au temps des bilans. Car c'est bien un bilan que tente d'esquisser cette contribution à plusieurs voix. On ne peut manquer d'être frappé à la fois par l'optimisme qui s'en dégage et, à un second niveau, par les oublis de quelques vérités peut-être dérangeantes dans l'édification d'une mémoire dorée au soleil libertaire.

Certes, à première vue, le profil général de l'ouvrage donne l'impression d'initiatives (ré)novatrices partant dans tous les sens et qui auraient bénéficié en pays mosan, un peu par miracle, d'une "magique conjonction d'événements" faisant passer un grand souffle d'air sur une Cité

ardente confinée dans un provincialisme mesquin. Aurait-on donc quitté en ce temps, par l'action d'une génération inspirée, une société de type autoritaire, productiviste et passablement verrouillée pour aborder une société ouverte sur le monde, décomplexée, multiculturelle déjà et "post-industrielle" pour tout dire ? Ou se trouve-t-on en présence d'une banale illusion rétrospective ?

Bien des choses s'expliquent à partir du moment où l'on s'aperçoit que les domaines que traite l'ouvrage par le biais de ses différents contributeurs sont essentiellement d'ordre sociétal et culturel, beaucoup plus qu'économique ou politique. L'"effervescence", le "tournant" des années septante se nourrissait en fait, comme il se doit, des acquis (des accumulations ?) de la génération précédente, celle qui avait vécu intensément l'après-guerre, participé à la reconstruction et bénéficié des "Trente Glorieuses". Sur le plan économique, on ne peut vraiment pas parler d'un bouillonnement, mais d'une désertification progressive, suite d'un processus entamé une bonne dizaine d'années auparavant, sinon davantage, se traduisant par la fermeture accélérée des charbonnages ainsi que par une évolution de plus en plus languissante de la sidérurgie. Pour le monde ouvrier, c'était beaucoup plus d'un immense naufrage qu'il s'agissait, non de la naissance "de nouveaux cieux et d'une nouvelle terre". À ce niveau, les années septante ne feront qu'égrener les fermetures d'entreprises, ce qui explique l'agitation sociale décrite par Eric Geerkens et Ludo Bettens. Les contestataires de "la fatalité économique" (lisez : du désinvestissement financier

global) eurent beau multiplier les grèves et esquisser, ici et là, des tentatives originales d'autogestion (cristalleries du Val Saint-Lambert, Fonderies Mangé, Capsuleries de Chaudfontaine), ils devront en fin de compte jeter l'éponge, et le soutien des médias n'y changea rien. En outre, sur le plan politique, par-delà les péripéties électorales, la fusion des communes de 1975-1976 fit perdre à Liège son principat incontestable sur les autres villes wallonnes : Charleroi devenait, par le nombre d'habitants, la première entité communale de Wallonie, anéantissant ainsi la vieille ambition liégeoise de se profiler en métropole régionale.

L'architecture, dit-on communément, est le reflet de la *Polis*, c'est-à-dire de la conception que ses élites en ont. Ici aussi, comme l'expose Pierre Frankignoul, hormis quelques exceptions (campus universitaire du Sart-Tilman), cette décennie s'inscrit beaucoup plus dans la continuité que dans la rupture de ce qui avait été réalisé auparavant. Tandis qu'une autoroute urbaine dévalait vers la place Saint-Lambert en broyant les quartiers de l'Ouest et défigurait à jamais le Centre-Ville, le projet moderniste, jamais très original à Liège, alla s'affaiblissant avec la déprime économique. Ce fut tout, et l'extension des piétonniers ne compensa pas les destructions de bâtiments de qualité qui se poursuivirent sur un rythme accéléré, sans véritable tentative de réhabilitation – hormis rue Hors-Château ou de réaffectation – si ce n'est "en Roture".

Au niveau culturel, au niveau sociétal, la musique s'avérait effectivement et heureusement différente, mais il est bon de rappeler qu'elle se déclinait sur cet

arrière-fond sinistre. Ici, les initiatives abondèrent, même si toutes ne relevaient pas d'inspirations purement autochtones, ou uniquement limitées à la période 1968-1983. Ainsi que le met très bien en lumière Jean-Marie Klinkenberg, le terrain avait étéensemencé dès la fin de la Seconde Guerre mondiale par l'Association pour le progrès intellectuel et artistique de la Wallonie pour ce qui est des arts plastiques. En outre, le Festival du Jeune Théâtre, né en 1958, s'était fait porteur d'accents non-conformistes avant 1967-1968 sous l'impulsion d'un Robert Maréchal à l'écoute de ce que réalisait outre-Quiévrain le Théâtre national populaire de Jean Vilar.

En matière de luttes féminines, Liège s'inspira aussi beaucoup de Paris... et de Bruxelles, ainsi que le relève Danielle Bajomée, qu'il s'agisse de la Maison des Femmes, du Collectif Contraception ou du Refuge pour Femmes battues, étant entendu que, d'une certaine manière, ces luttes avaient été entamées précédemment, lors de la "grève de la FN" (1966), menée par 3000 ouvrières sous le slogan : "À travail égal, salaire égal". Mais si les mésaventures judiciaires du Dr. Peers émurent profondément l'opinion bien au-delà de la seule région liégeoise et servirent de déclic, à terme, pour une prise de conscience en faveur d'une dépenalisation partielle de l'interruption volontaire de grossesse, ces glissements s'opèrent de façon moins tumultueuse, sans beaucoup d'agitation dans la rue : les "Marie Mineurs", pendant wallon des "Dolle Minas" de Flandre et d'outre-Moerdijk, se montrèrent relativement discrètes sur les rives liégeoises de la contestation. Que reste-t-il aujourd'hui de

tout cela, outre l'avancée – incontestable – des droits de la femme ? Peu de structures, si ce n'est encore des centres de planning familial, le centre interdisciplinaire de l'Université FER (Femmes-Enseignement-Recherches), sans oublier le Festival "Voix de Femmes".

L'espace théâtral se révéla lui aussi nettement plus réceptif à l'air du temps. Le vénérable Conservatoire mettra sur pied dès 1968 un Centre de Recherches et de Formation théâtrale de Wallonie et, de la fusion du très "engagé" Théâtre de la Communauté avec le Théâtre de la Renaissance naîtra en 1977 le Centre d'Animation théâtrale et d'Expression française. Mais ce fut peut-être via le cabaret, avec le Cirque Divers (1977-1999) que de nombreux principautaires issus de la classe moyenne purent se familiariser aux courants nouveaux de la création et de la provocation, en se frottant à des marginaux d'essences diverses. Il en alla de même avec le petit monde de la musique et du cinéma, voire de la radio et de la télévision locales : les initiatives alternatives, tolérées ou intelligemment encouragées dans certaines limites, purent se pérenniser en s'institutionnalisant peu ou prou – et l'on songe au rôle joué à cet égard par certain décret pris en 1976 par la Communauté française à l'initiative de Marcel Deprez et relatif au subventionnement des associations pouvant relever de l'éducation permanente.

À l'aune des implacables réalités économico-financières, bien des naïvetés libertaires des années septante s'évaporerent, et plus d'un chantre du "Grand Soir" se retrouva un petit matin, quelques années plus tard, dans le confortable fauteuil d'un

conseil d'administration capitaliste. Mais quelques-uns surent conserver une part de l'idéal (le collectif "Dérives" des frères Dardenne, les "Grignoux", les radios libres...) tout en tenant compte du réel. Quant aux autres...

1983. La ville de Liège est quasiment en état de faillite, et le bassin industriel est à peu près à genoux. La fête est finie...

Alain Colignon

VI. Histoire de la mobilité / Mobiliteitsgeschiedenis

DONALD WEBER

«De blijde intrede van de automobiel in België»

Gent, Academia Press/Amsab, 2010, 294 p.

De scène langs de weg oogt ontspannen, ondanks de reparatie die één van de vijf figuren liggend onder de automobiel uitvoert. De vrouw met hoed achterin het voertuig lacht uitbundig, een andere vrouw in oranje jurk ligt lui in het gras. De vijf geportretteerden zijn ondanks de pech langs de weg – voor sommige vroege²⁷ automobielgebruikers eerder een aantrekkelijk avontuur dan een hinderlijke vertraging – vooral blijmoedig, onder andere vanwege de chocolaatjes die zij voor hun picknick meebrachten. Een geopende doos geeft ostentatief de merknaam prijs. De afbeelding van hetzelfde affiche op p.42

toont ook nog een grote reep in de hoek linksonder.

De illustratie die de voorkant van Donald Webers studie siert, resonanceert met de titel ervan. Blij is het kernwoord, maar wat volgt is geenszins louter een lofzang op de automobiel. De auteur laat de autolobby uitgebreid aan het woord, maar sluit tegelijkertijd de ogen niet voor de donkere kanten van de massamotorisering. 'Bloed in de straten' luidt de titel van hoofdstuk 9. Veel duidelijker kunnen de negatieve externaliteiten van de automobiel niet worden verwoord. *De blijde intrede van de automobiel in België* geeft een overzicht van de eerste vijfenveertig jaar (1895-1940) waarin België kennismakte met de automobiel. Het boek werpt daarmee licht op de wortels van de massamotorisering die zich net als in andere West-Europese landen na de Tweede Wereldoorlog voltrok. Een sturend begrip dat Weber hierbij hanteert is de openbare, of publieke, ruimte die onder invloed van een hele trits actoren stukje bij beetje aan de automobiel werd overgeleverd. De naoorlogse periode laat Weber grotendeels buiten beschouwing. Met zevenmijlslarzen stapt de epiloog er doorheen. Dat is jammer, aangezien het boek daardoor enigszins *in medias res* eindigt.

De blijde intrede, voortvloeiend uit de dissertatie die Weber op 4 december 2008 aan de Universiteit van Gent verdedigde²⁸, is plezierig geschreven met

27 GJIS MOM, "Civilized adventure as a remedy for nervous times", in *History of Technology* 23, 2002, p. 157-190.

28 DONALD WEBER, "Automobilisering en de overheid in België vóór 1940: Besluitvormingsprocessen bij de ontwikkeling van een conflictbeheersingssysteem", digitaal beschikbaar via http://lib.ugent.be/fulltext/RUG01/001/319/644/RUG01-001319644_2010_0001_AC.pdf (bezocht 26 augustus 2011).

veel oog voor detail. Weber lardeert zijn betoog veelvuldig met pakkende citaten uit contemporaine bronnen. Het boek toont daarmee eens te meer hoezeer de mobiliteitsgeschiedenis zijn voordeel kan doen met de veelheid aan tijdschriften die voor de automobiel (en andere vormen van mobiliteit) vanaf het eerste uur gepubliceerd werden. Naast het feit dat dergelijke bronnen een schat aan informatie opleveren, stellen zij Weber in staat om zijn boek rijk te illustreren. Het forse formaat vergroot de zeggingskracht van de advertenties, foto's en ander beeldmateriaal nog verder uit en maakt de studie ook aantrekkelijk voor een breed historisch geïnteresseerd publiek. Het boek is een feest voor het oog – al zijn de beweegredenen voor de plaatsing van illustraties niet altijd evident. Past een silhouet van het hoofd van een Afrikaanse vrouw met twee auto's die er wit tegen afsteken (p. 17) ter aankondiging van een tocht van Luik naar Kaap de Goede Hoop (mei-september 1928) nu het beste naast een passage over de openbare ruimte, Foucaults concept van disciplinerende macht en het moderne verkeerssysteem als conflictbeheersingsmodel (p. 16) ?

Webers studie sluit in verschillende mate aan bij een aantal bredere historiografische trends. Ik beperk me daarbij tot de mobiliteits- en techniekgeschiedenis, twee historische sub-disciplines waar meer dan gemiddelde interesse voor Webers studie zal bestaan. Een eerste trend is de overgang van transportgeschiedenis naar

mobiliteitsgeschiedenis. Een tweede trend betreft transnationale geschiedschrijving – overigens een trend die zich in veel bredere zin zich in de historische discipline voltrekt. Ten derde wil ik kort stilstaan bij de belangrijke bijdrage die David Edgerton met *The shock of the old* heeft geleverd.

Binnen de transportgeschiedenis vindt momenteel een overgang plaats van de bestudering van transport in enge zin naar de bestudering van mobiliteit in brede zin. Of op langere termijn sprake zal zijn van een paradigmatische omschakeling moet nog blijken, maar een van de kernonderdelen van deze verandering is een luider wordende roep “to break down the walls that have been built around each transport mode”²⁹. Het nieuwe tijdschrift *Transfers : Interdisciplinary Journal of Mobility Studies* dat Berghahn in zijn portfolio heeft opgenomen formuleert, het als volgt in het redactioneel van het openingsnummer : “We are (...) less interested in the umpteenth tramway company's emergence and decline or the motorization of a country not yet part of the common stock. (...) we are looking for stuff with a twist”³⁰.

Webers studie geeft slechts in beperkte mate invulling aan dergelijke oproepen. *De blijde intrede* zoomt met name in op de automobiel zelf. Het gaat veel beperkter in op andere vormen van mobiliteit en hun dwarsverbanden met het automobilisme. De fiets vormt de belangrijkste uitzondering waaraan

29 GijS MOM, “What kind of transport history did we get ? Half a century of JTH and the future of the field”, in *Journal of Transport History* 24, nr. 2, 2003, p. 132.

30 GijS MOM & al., “Hop on the bus, Gus' Editorial”, in *Transfers* 1, nr. 1, 2011, p. 3-4.

het gehele eerste hoofdstuk is gewijd (“Cyclisme als voorloper”). Als “nieuwe, moderne vorm van voortbeweging op de openbare weg” (p. 19) baande de fiets in verschillende opzichten paden voor de automobiel : de hang naar snelheid en buitenlucht, het toeren en de daarbij behorende clubs, de schreeuw om betere wegen ten dienste van het nieuwe voertuig, en de disciplineren van zowel fietsers als van de soms nogal vijandige omstanders die fietsers nariepen, of zelfs stokken tussen de wielen staken als agressieve vorm van protest tegen deze nieuwe vorm van mobiliteit. De fiets wordt overigens met name als voorloper beschouwd : er wordt slechts zeer beperkt aandacht aan besteed op de momenten dat het fietsverkeer zelf ook massale vormen aannam. In hoofdstuk 8, “De doorbraak van de automobiel”, staat een tabel opgenomen met verkeersstellingen in 1908 en 1938. Deze laat een spectaculaire toename van het autogebruik zien (van 3 naar 45 % van de waargenomen voertuigen per observatiepost per dag), maar ook het hoge niveau waarop het gebruik van de fiets zich handhaaft (48 % in zowel in 1908 als 1938). Het hoge fietsgebruik hield van de jaren ’20 tot de jaren ’50 aan, zo concluderen Albert de la Bruhèze en Veraart in hun studie van het fietsen in negen Noordwest-Europese steden, waaronder Antwerpen ³¹. Webers behandeling van de fiets eindigt echter goeddeels aan het einde van de 19e eeuw,

voordat de fiets zelf dus haar hoogtijdagen beleefde.

Waar de fiets na het eerste hoofdstuk deels uit het zicht verdwijnt, blijft de voetganger voor een groter deel van het boek aanwezig. Hoofdstuk 10 behandelt uitvoerig de pogingen om voetgangers, onder druk van het toenemend aantal ongevallen op de weg, “op te voeden tot bekwame, verantwoordelijke en dus betrouwbare weggebruikers” (p. 201) Andere vormen van mobiliteit komen er echter in vergelijking bekaaid vanaf. Zo is de concurrentie tussen weg en spoor naar mijn smaak onderbelicht. Er wordt op bepaalde punten in de tekst wel degelijk expliciet aandacht aan besteed (bijv. de sectie “Spoor tegen weg”, p. 237-238), maar hoe de verhouding trein-automobiel zich over een langere periode heeft ontwikkeld wordt in het boek niet structureel uitgediept ³². Op sommige punten in het boek is de focus op de automobiel problematisch te noemen. Het bijschrift op p.11 vermeldt bijvoorbeeld dat de “komst van fiets en automobiel zorgde voor de doorbraak van het moderne toerisme”. Het werpt de vraag op hoe we de rol van de trein bij de ontwikkeling van badplaatsen zouden moeten duiden. Hachtmann stelt bijvoorbeeld : “*Am Anfang des modernen Tourismus steht die Eisenbahn*” ³³. Een tweede voorbeeld : In hoeverre neemt de constatering dat de fiets en met name de automobiel snelheden “in

31 ADRI ALBERT DE LA BRUHÈZE & FRANK VERAART, “Fietsen en verkeersbeleid : Het fietsgebruik in negen Westeuropese steden in de twintigste eeuw”, in *NEHA Jaarboek* 62, 1999, p. 144.

32 In de oorspronkelijke dissertatie gebruikt Weber de afbeelding van een automobiel die een trein voorbijstreeft als illustratie. Het geeft op subtiele wijze aan hoezeer de trein van belang is voor het begrijpen van het daadwerkelijke belang van de automobiel.

33 RÜDIGER HACHTMANN, *Tourismus-Geschichte*, Göttingen, Vandenhoeck/Ruprecht, 2007, p. 9.

een andere dimensie” opleverden (p. 93) de ervaringen van passagiers met de in de tijd veel eerder gelegen snelkoets in oenschouw?

Een echo van de te dik aangezette focus op de auto treffen we in de geografische inperking die het boek te Belgisch van karakter maakt, zowel op het vlak van de inhoud zelf, als op het vlak van het gebruikte bronnenmateriaal. Weber toont duidelijk aan goed op de hoogte te zijn van de buitenlandse literatuur³⁴, maar behandelt deze het liefst op een kluitje, vaak aan het begin van een hoofdstuk of soms in de vorm van een losse paragraaf³⁵. Hiermee is slechts beperkt sprake van een structurele behandeling van de bevindingen van dergelijke studies in vergelijking met de Belgische context. Vele hiervan hebben betrekking op min of meer dezelfde periode, zoals Catherine Bertho Lavenirs prachtige studie *La roue et le stylo* over het vroege toerisme per auto, of de uitvoerige sociale geschiedenissen van de automobiel van de hand van Christoph Maria Merki over

Duitsland, Frankrijk en Zwitserland, en Sean O’Connells verhandeling over het Verenigd Koninkrijk³⁶.

De doorgaans actieve deelname van Belgische vertegenwoordigers in gremia voor internationale samenwerking maakt daarnaast dat een meer transnationale invalshoek deze studie over een belangrijk transitland niet zou hebben misstaan. Transnationale geschiedschrijving volgt de vertakkingen die de nationale kaders doorsnijden en maakt binnen de techniekgeschiedenis momenteel zijn opgang³⁷. In de internationale beweging van samenwerkende gemeenten, speelden Belgen als Paul Otlet, Henri la Fontaine, en Émile Vinck een belangrijke rol: “*Some leading personalities in early twentieth-century Belgium were seeking solutions to the great problems of the modern urban and industrialised society that was developing not only in that country but worldwide*”³⁸. Tevens vormde het internationalisme een belangrijke stroming binnen België in het algemeen³⁹. In Webers geschiedenis van de automobiel blijven belangrijke

34 Weber is ook actief lid van de *International Association for the History of Transport Traffic and Mobility*, zoals blijkt uit zijn bijdrage aan het eerste jaarboek daarvan, DONALD WEBER, “All is politics: Fifty years of mobility history in Belgium,” in *Mobility in history: The state of the art in the history of transport, traffic and mobility*, ed. Gijs Mom, Gordon Pirie and Laurent Tissot (Lausanne, Alphil, 2009).

35 Hoofdstuk 3, “Automobilisme en automobiellclubs” is een treffend voorbeeld, of de paragraaf “Snelheidsduivels aller landen” in hoofdstuk 5.

36 CATHERINE BERTHO LAVENIR, *La roue et le stylo: Comment nous sommes devenus touristes*, Paris, Odile Jacob, 1999; CHRISTOPH M. MERKI, *Der holprige Siegeszug des Automobils, 1895-1930: Zur Motorisierung des Strassenverkehrs in Frankreich, Deutschland und der Schweiz*, Vienna, Böhlau, 2002; SEAN O’CONNELL, *The car in British society: Class, gender and motoring, 1896-1939*, Manchester, Manchester University Press, 1998.

37 ERIK VAN DER VLEUTEN, “Towards a transnational history of technology: Meanings, promises, pitfalls,” in *Technology and Culture* 49, nr. 4, 2008, p. 974-994.

38 OSCAR GASPARI, “Cities against states? Hopes, dreams and shortcomings of the European municipal movement, 1900-1960,” in *Contemporary European History* 11, nr. 4, 2002, p. 603-604.

39 MADELEINE HERREN, *Hintertüren zur Macht: Internationalismus und modernisierungsorientierte Aussenpolitik in Belgien, der Schweiz und den USA 1865-1914*, München, Oldenbourg, 2000.

transnationale figuren echter goeddeels onzichtbaar. Weber constateert dat rond 1930 “alle internationale organen die zich met verkeersreglementering bezighielden” een Belg als voorzitter hadden (p. 258). Dat is een zeer interessant gegeven – waar verder in de studie niets mee gedaan wordt. Het uitdiepen van de rol van personen als Armand Stiévenard, de door zijn collega’s zeer gewaardeerde Belgische voorzitter van het *Road Committee* binnen de *Communications and Transit Organisation* van de Volkenbond te Genève van 1924 tot 1930, had bijvoorbeeld een interessant transnationale zijlijn binnen Webers studie kunnen opleveren⁴⁰.

Een laatste kritische kanttekening is te plaatsen vanuit techniekhistorisch perspectief. David Edgertons magistrale *The Shock of the Old* uitte fundamentele kritiek tegen de techniekgeschiedenis in haar volle breedte⁴¹. Het kernverwijt betrof het feit dat de discipline zich niet wijdde aan techniek in een rijp stadium van haar ontwikkeling op het moment dat zij omarmd wordt door een ruime meerderheid van de bevolking. In plaats daarvan beperkt het gros van de studies zich doorgaans met name tot baanbrekende innovaties in een pril stadium van hun ontwikkeling. Hierdoor gaan techniekhistorische werken slechts in beperkte mate over de technologie

die daadwerkelijke impact heeft op het dagelijks leven van grote lagen van de bevolking. De stoommachine was in relatieve en absolute zin meer belangrijk rond 1900 dan rond 1800, terwijl we deze technologie toch eerder met het laatstgenoemde dan met het eerstgenoemde jaartal zouden associëren. Edgerton levert geen kritiek op de individuele studies, maar gezamenlijk leidt de optelling van innovatiegerichte geschiedenissen tot aanzienlijke academische myopie die bepaalde technologische ontwikkelingen nagenoeg volledig buiten beschouwing laat.

Webers studie over de automobiel in de periode voor 1940 plaatst zich in de hoofdstroom eerder dan in de richting zoals door Edgerton bepleit. Was de twintigste eeuw “de eeuw van de automobiel”? Weber haalt op pagina 44 de Franse automobieljournalist Pierre Giffard aan, die zulks in 1901 “op merkwaardig accurate wijze” voorspelde. Een dergelijke uitspraak doet alleen opgeld voor de werkelijkheid in de geïndustrialiseerde wereld, en in het geheel niet voor de planeet in haar totaliteit. Hoewel getalsmatig het automobilisme in de door Weber behandelde periode in België duidelijk een groeispurt doormaakte, betreft de gehele behandelde periode een tijdsvak waarin een meerderheid van de bevolking in België nog geen auto in bezit had.

40 Naast Stiévenard worden ook Paul Duchaine (*Association Internationale de Tourisme*, wat overigens *Alliance* moet zijn), Jules Hansez (*Association Internationale Automobile*) en Émile Vinck genoemd, zonder dat hun rol verder wordt uitgediept.

41 DAVID EDGERTON, *The shock of the old: Technology and global history since 1900*, Oxford, Oxford University Press, 2007. Voor een kort en spits geschreven artikel dat een aantal hoofdlijnen van het boek samenvat, zie DAVID EDGERTON, “Innovation, technology, or history : What is the historiography of technology about ?”, in *Technology and Culture* 51, nr. 3, 2010, p. 680-698.

De voorzichtige conclusie moet dan ook luiden dat Webers boek zich wellicht niet aan het voorfront der geschiedbeoefening bevindt. Is dat erg? Geenszins. Het boek laat zeer veel facetten van het Belgisch automobilisme de revue passeren. Het biedt een goed onderbouwd en compleet empirisch overzicht van de maatschappelijke en politieke ontwikkelingen die zich ten aanzien van het automobilisme vanaf de late negentiende eeuw tot de Tweede Wereldoorlog hebben voorgedaan. Hij besteedt daarin niet slechts aandacht aan de actoren die de tand des tijds hebben doorstaan, maar ook aan een scala van eendagsvliegen die in meer of mindere mate toch hun invloed op de vormgeving van de automobielsamenleving hebben uitgeoefend.

De 'eeuw van de auto' zal zich in de eenentwintigste eeuw niet in de huidige vorm voortzetten⁴². In Noord-West Europa is het ontegenzeggelijk zo dat de auto en het wegsysteem dat er nauw mee verbonden is zich een dominante positie in mobiliteitspatronen hebben weten te verwerven. Is het verbannen uit de stadscentra en het ondergronds dwingen van parkeergarages op centrale locaties in steden een voorbode van een kantelpunt voor wat betreft de urbane mobiliteit? De tijd zal het leren. Maar onder zulke omstandigheden is het goed terug te kunnen grijpen op gedegen studies die de opkomst van de automobiel duiden en van de broodnodige context voorzien. Het is te hopen dat Weber bereid zal

zijn een aantal van zijn inzichten ook te publiceren voor een internationaal publiek, zodat zij kennis kan nemen van de ontwikkelingen in dit centraal gelegen, belangrijke transitland.

Frank Schipper

VII. Histoire et mémoire / Geschiedenis en herinnering

CARL CEULEMANS & JEAN-MICHEL STERKENDRIES (RED.)

**«Het fort van Breendonk. Over oorlog,
mensenrechten, herinnering»**

Antwerpen/Apeldoorn, Garant Uitgevers, 2011, 181 p.

Het Fort van Breendonk was een schakel in de negentiende eeuwse fortengordel rond Antwerpen. Het overleefde de aanval van 1914 en kende een sluimerend bestaan tot aan de tweede Duitse inval. In de herfst van 1940 werd het Fort door de nazi's omgevormd tot een kamp voor gevangenen uit België en het noorden van Frankrijk. De eerste gevangenen waren vooral Joden afkomstig uit Midden-Europa, die spoedig het gezelschap kregen van Belgische politieke gevangenen. Men schat dat iets meer dan 3.500 personen kennisgemaakt hebben met de hel van Breendonk.

Breendonk, dat vandaag de dag een Nationaal Gedenkteken vormt, is een onvervangbare getuige van het systeem van de naziconcentratiekampen en wil elke bezoeker de boodschap meegeven

⁴² JOHN URRY, "The 'system' of automobility", in *Theory, Culture & Society* 21, nr. 4-5, 1.10.2004, p. 25-39.

“Dit nooit meer !”: het fort van Breendonk als metafoor.

Dit boek is evenwel geen monografie van het betreffende fort. Het wil ingaan op de betekenis van kampen zoals Breendonk voor de hedendaagse samenleving. Het initiatief ging uit van Carl Ceulemans en Jean-Michel Sterkendries, beiden verbonden aan de Koninklijke Militaire School. Beide redacteurs trokken een brede falanx van auteurs aan, met zeer diverse onderwerpen. Mark Van Den Wijngaert heeft het over de Verenigde Naties en Afrika; Wim Smit over de impact van het internationaal terrorisme op onze democratische samenleving; Carl Ceulemans over de theoreticus Michael Walzer (*Just and Unjust Wars*, 1992) en het toelaten van foltering; Jean-Michel Sterkendries over negationisme en de vrijheid van meningsuiting. Valérie Rosoux en Nathalie Schiffino blijven ook op het theoretisch niveau met hun bijdrage over democratie en het werken aan herinnering. En als het over mensenrechten gaat mag Eva Brems als auteur evenmin ontbreken. De slotsom is dat een democratie nooit uit het oog mag verliezen dat waarden zoals vrijheid, tolerantie en respect niet definitief verworven zijn. Een voortdurende waakzaamheid blijft geboden.

Helaas blijven de Breendonkenaars op hun honger zitten. Maar voor hen is er het knap geschreven stuk van Claire Pahaut, *Breendonk. De herinnering en het Verzet*, dat meer licht werpt op de oorlogsbiografie van de student geneeskunde en vooraanstaand Partizaan André Wynen (1923-2007). De auteur maakt onder andere gewag van de enorme

moeite die verzetsstrijders zoals Wynen nadien hadden om hun ervaringen aan anderen mee te delen – zelfs aan de eigen familie.

Kortom, het gaat hier om een lezenswaardig boek, dat goed de huidige discussies samenvat over oorlog en vrede, foltering, mensenrechten enz. Het is zeer zeker geschikt voor mensen uit het onderwijs. Het enige bezwaar is de titel, die mogelijk bij in Breendonk zelf geïnteresseerde lezers voor verwarring kan zorgen.

Bruno De Corte

VIII. Biographie / Biografie

«Alexis Curvers. Journal (1924-1961)»

Édition, notes et introduction de Catherine Gravet,
Metz, Université Paul Verlaine-Metz, 2010, 568 p.

Sous les auspices de l'Université Paul Verlaine de Metz, le Centre de recherche “Écritures” a procédé très récemment à l'édition critique du *Journal* d'Alexis Curvers (1906-1992), auteur un peu (et injustement) oublié aujourd'hui de *Bourg-le-Rond* (1937), de *Printemps chez des ombres* (1939) et – surtout – de *Tempo di Roma* (1957). En confiant cette tâche à Catherine Gravet, le Centre en question a eu la main heureuse : cette chargée de cours à l'Université de Mons, par ailleurs fort versée dans l'approche de l'univers curversien, a sans conteste mené à bien un énorme travail de mise en contexte, associant méticulosité et érudition. Le très riche appareil critique élaboré permet en effet de restituer au fil de la plume

du diariste non seulement son cadre familial et social mais aussi une part du tissu humain où il évoluait au cours de ces années, déterminantes pour l'œuvre littéraire.

Les *Cahiers*, au nombre de neuf, couvrent ainsi de manière discontinue une large période allant du 22 février 1924 au 9 janvier 1961, du fragile adolescent marqué par le décès précoce de ses parents à l'homme mûrissant, mais mal remis d'une grave dépression nerveuse et désormais désespéré face à la victoire "de tout ce qui est sot et méchant", dans un monde tenaillé par le "Parti de la Subversion", c'est-à-dire par "le Diable". À ce moment de son existence, il ne restait plus grand-chose du chrétien progressiste qu'il avait été dans les années trente et, désormais lié à la très traditionaliste revue *Itinéraires* de Jean Madiran, peut-être méditait-il déjà son fameux *Pie XII, le pape outragé*, qui lui vaudra l'estime de tous les ennemis du modernisme... Avant d'en arriver là, il avait traversé la Seconde Guerre mondiale, qui le vit perdre bien des illusions.

Les *Cahiers* consacrés à cette époque s'avèrent particulièrement denses, surtout ceux qui s'attachent à l'exode de 1940, à la Libération et à l'Offensive des Ardennes. Les notes s'y enchaînent parfois heure par heure, à un rythme haletant, épinglant les rumeurs les plus folles comme les espérances les plus absurdes. Et l'on en vient parfois à regretter que tout n'ait pas été rédigé sur ce *tempo*... Car, pour le reste, les jours s'écoulaient parfois bien lentement, à une cadence proustienne. Tels quels, ses écrits reflètent la manière dont fut appréhendé le conflit par un intellectuel hypersensible, féru de culture classique et

des belles-lettres et frotté de surcroît de parisianisme mais qui s'est vu en quelque sorte relégué par les malheurs du temps dans son village de Tilff-sur-Ourthe, au bout de la grande banlieue liégeoise. Ses pensées, dans les phases les plus mornes de la "drôle de guerre" ou de l'Occupation, pour être remuées loin de la bataille, n'en sont pas moins évocatrices des hésitations, des doutes, des oscillations d'un homme manifestement dépassé par les événements et résigné, ou à peu près, à les subir, dans un monde dans lequel il estime ne plus avoir prise. Durant les années trente, le jeune compagnon de Marie Delcourt – romaniste, féministe, pacifiste et femme virile – s'était profilé fort à gauche, devenant même un compagnon de route occasionnel du parti communiste. En novembre 1939, ébranlé par la signature du pacte germano-soviétique, il confie toute son amertume à son cher *Journal*. Amertume d'avoir été trompé... et de s'être trompé avec "la grande lumière d'Octobre" : "Notre erreur(...) coupable a été de ne pas nous rendre compte plus tôt que nous avions affaire à un peuple de primates (*sic*) prêts à n'importe quoi. Ils nous ont pris par les sentiments, à propos de l'Espagne, des victimes de l'hitlérisme, etc."

Sans être antisémite, il s'était fait à l'instar de bon nombre de catholiques de son temps une certaine idée du peuple d'Israël. Une idée qui, sans être hostile, n'était pourtant pas nécessairement bien positive. Ainsi, en avril 1932, n'écrivait-il pas encore : "(...) Mais les Juifs, peut-être aussi, expient leur nationalisme renforcé de théocratie et cet orgueil, qui les a conservés et isolés, de se croire le peuple élu" ? Les persécutions qui vont

s'abattre sur eux de 1940 à 1942, au fil des ordonnances allemandes, achèvent de le retourner en leur faveur. Dès le mois de septembre 1941, notre homme s'indigne : "Défense est faite aux Juifs de circuler entre 8 heures du soir et 7 heures du matin. Raison : trop de Juifs trempent dans le commerce noir. Quand ce serait vrai, il aurait fallu ne pas leur enlever d'abord tous les autres moyens d'existence. (...). Les auteurs de ce monstre juridique (la législation antisémite nazie) n'ont pas vu que la barbarie éclate moins encore dans la cruauté sadique de la mesure en question (...) que dans l'impertinence des motifs qu'ils invoquent. Le vrai barbare est celui qui ne sait même pas qu'il est un barbare..."

Mais à vrai dire, le chemin de croix gammée des Juifs ne constitue pas la trame de ses *Cahiers*. C'est d'abord de survivre physiquement dans un âge de restrictions de toutes sortes qui importe, et on n'y parvient pas trop mal à Tilff-sur-Ourthe. Si, de temps à autre, le désespoir le submerge, il se rend compte que la situation pourrait être plus dramatique pour lui-même et pour ses proches : "Mercredi 23 avril 1941. Impression que tout est foutu. Le pire nous semble promis, mais je songe qu'il y a moins d'un an, au moment de la débâcle en Belgique et en France, nous n'aurions pas cru que nous mènerions maintenant, dans notre maison, en plein drame européen, une vie somme toute tolérable... Il y a les autres, oui, l'océan de deuil et de souffrance autour de nous..."

Les malheurs de la guerre ne l'empêchent pas de relire abondamment Gide, son modèle, et *Le Banquet* de Platon. Une part

importante de son déplaisir provient de la malveillance de son voisin, un horrible rexiste qui s'ingénie à l'importuner en empiétant sur son soleil et sur sa propriété avec l'élévation d'une palissade. Et surtout ses contacts ordinaires avec la France des lettres sont à peu près interrompus. Ce qu'il reçoit encore de ce côté, la *Nouvelle Revue Française* "-ersatz", version Drieu La Rochelle, ne le console vraiment pas. Il ne se prive de critiquer abondamment et avec lucidité, mais dans la plus stricte intimité, les élites du Paris collabo. Selon lui, parmi ceux-ci...

"1e) Il y a ceux qui, ne pensant à rien du tout, écriront toujours tout ce qu'on voudra et s'amuseront à noyer d'une encre qu'ils croient lyrique des phantasmes qu'ils prennent pour des idées..."

2e) Viennent ensuite ceux qui ont quelque chose à dire. (...). Ce quelque chose est leur joie de voir les Allemands en France.

3e) Les petits aigris, les petits roublards, les petits impatientes..."

Finalement, en parcourant son *Journal* des années 1940-1945, on a la vague impression d'entrevoir le Fabrice del Dongo de Waterloo, étant entendu que, dans le cas présent, il s'agit d'un non-héros égaré sur les bords de l'Ourthe, ayant tout le loisir de goûter aux joies de l'introspection et point trop mécontent de ne pas entendre le bruit du canon.

Mais cette posture ne fut-elle pas celle de quantité de beaux esprits avides d'engagement...une fois le danger passé, sur les bords de la Seine, de la Meuse, d'ailleurs... ?

Alain Colignon

STEFAN FRECH

«Wegbereiter Hitlers ? Theodor Reismann-Grone, ein völkischer Nationalist (1863-1949)»

Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn 2009, 463 p.

Theodor Reismann-Grone (1863-1949) was één van de medestichters van het *Alldeutscher Verband* (ADV) en actief in tal van andere extreem nationalistische verenigingen zoals het *Flottenverein* (dat propaganda voerde voor de uitbreiding van de Duitse vloot), uitgever van o.a. de *Rheinisch-Westfälische Zeitung*, vriend aan huis bij industriëlen zoals Gustav Krupp en de medestichter van het ADV Emil Kirdorf. In 1933 werd hij door de nazi's benoemd als burgemeester van Essen/Ruhr.

In tegenstelling tot andere actoren uit de tijd van het activisme was over Theodor Reismann-Grone lange tijd zeer weinig geschreven. Robert P. Oszwald vermeldde hem in 1937 zeer zuinig in zijn *Deutsch-niederländische Symphonie* en dat was het zo ongeveer. Aan Vlaamse kant is het de verdienste geweest van Lammert Buning om voor het eerst aan deze figuur een uitgebreid biografisch artikel te wijden⁴³. Na Buning volgden anderen die op zijn belang wezen, zoals ondergetekende in zijn licentiaatsverhandeling uit 1982 over het tijdschrift *Germania (1898-1905)*⁴⁴ en Winfried Dolderer⁴⁵. Uiteindelijk werd hij dan in 1998 gecanoniseerd met een artikel in de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse*

Beweging van diezelfde Dolderer, waarin vreemd genoeg, als het ware, 'naar goede traditie', geen woord werd gerept over zijn activiteiten bij de NSDAP.

Ook aan Duitse kant kwam de belangstelling pas laat op gang. Buiten een tweetal artikelen over zijn journalistieke loopbaan en zijn betekenis voor Essen als burgemeester was de kous af. De moeizame relatie tussen Theodor Reismann en het ADV zorgde ervoor dat hij ook aan die kant weinig belicht werd. Toen ik in 1986 Fritz Fischer bezocht moest deze grootmeester van de Duitse historiografie ook even nadenken voor hij die figuur kon plaatsnemen. Zelfs in standaardwerken over het ADV komt Reismann-Grone weinig aan bod. Kortom, een echte schaduwfiguur.

Nochtans was er materiaal voorhanden. Theodor Reismann hield een dagboek en correspondentie bij en hij werkte aan een autobiografie die evenwel nooit verscheen. Dat alles was door de familie gedeponereerd in het Stadsarchief te Essen/Ruhr. Voor mijn persoonlijk onderzoek in 1981-1982, in het kader van mijn licentiaatsverhandeling, had ik slechts beperkte toegang: onder meer ontbrak de correspondentie met Hitler en het dagboek – dat slechts in dactylografische vorm beschikbaar was – was ten dele “*gesperrt*” omwille van sommige relatieproblemen van Reismann. Ondertussen zijn deze

43 LAMMERT BUNING, “Reismann-Grone, het Alldeutscher Verband en de Vlamingen”, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, 1975, nr. 4-5, kol. 223-261.

44 BRUNO DE CORTE, *Het tijdschrift Germania (1898-1905)*, licverh. KU Leuven, Leuven, 1982.

45 WINFRIED DOLDERER, “Reismann-Grone, Theodor”, in *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, 1998, p. 2577.

beperkingen opgeheven en kan men inzage krijgen in het volledige materiaal.

De Zwitserse historicus Stig Förster oordeelde dat de tijd rijp was voor een diepgaande studie over deze achtergrondfiguur. Onder zijn impuls begon Stefan Frech (1971) aan een biografie. Frech studeerde in Berlijn en Bern nieuwste geschiedenis, geografie en politieke geschiedenis. Hij was een drietal jaar verbonden aan een Zwitserse expertencommissie over het nationaal-socialisme ⁴⁶, daarna *freelance* journalist. Met een enorme acribie wijdde de jonge historicus ongeveer tien jaar van zijn leven aan het totstandkomen van dit *magnum opus*. Een opmerkelijke prestatie voor een *extra muros*.

Het resultaat is een kanjer van 463 pagina's, waarvan het bronnenapparaat alleen al 32 bladzijden inneemt. Helaas ontdekken we in die uitgebreide bibliografie weinig Nederlandstalige auteurs. Er zijn slechts een viertal artikels opgenomen van onder anderen Jan Behets – een van de eersten die begin jaren 1960 in *Wetenschappelijk Tijdingen* een poging deed een geschiedenis te schrijven van de pro-Duitse, nationalistische invloed op de Vlaamse Beweging – en Buning. Daarbij zijn er nog twee Duitstalige publicaties van Winfried Dolderer over de Vlaamse beweging. Ook de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (3 dln., 1998) heeft hij niet gebruikt, maar hij heeft zich beperkt tot de oudere, vaak bekritiseerde, eerste versie, *Encyclopedie*

van de Vlaamse Beweging (2 dln., 1973-1975). De auteur geeft trouwens zelf in zijn inleiding impliciet toe het Nederlands niet machtig te zijn. Dit is duidelijk een zwak punt. De Duitse lezer krijgt ook geen adequaat beeld mee van de Vlaamse Beweging : door zo dicht bij zijn bronnen te blijven, geeft Stefan Frech eigenlijk de visie van Theodor Reismann op de Vlamingen weer. Frech maakt bijvoorbeeld geen onderscheid tussen de activisten en de andere Vlaamsgezinden. Over de contacten met Nederland komen we weinig te weten. Maar eigenlijk is dit slechts een detailopmerking : de Vlaamse of Groot-Nederlandse beweging is niet het onderwerp van dit boek.

De auteur streeft er vooral naar de om de wordingsgeschiedenis van een vooraanstaande nazi te schetsen. Hij doet dit door zo volledig mogelijk bronnenonderzoek, om daarna met de snelheid van een pletwals te avanceren. In tegenstelling tot Lammert Buning trapt Stefan Frech niet in de val van de contactconditionering. Hij brengt geen sympathie op voor zijn subject. We krijgen een minutieus beeld van de persoonlijkheid van Theodor Reismann-Grone en diens evolutie : de afvallige katholiek, de haatdragende antisemiet, de enthousiaste Alduiter, de activistenvriend, de loopjongen van de nazipartij.

Theodor Reismann-Grone was van kleinburgerlijke katholieke afkomst. Hij groeide op in het stadje Ibbenbühen,

⁴⁶ MARTIN MEYER, STEFAN FRECH, THOMAS GEES, BLAISE KROPF *Schweizerische Aussenwirtschaftspolitik, 1930-1948. Strukturen, Verhandlungen, Funktionen*, Zürich, 2002 (uitg. *Unabhängigen Expertenkommission Schweiz-Zweiter Weltkrieg*).

vlakbij de Nederlands-Duitse grens. Zo kwam hij in contact met het Nederlandse (voor hem : Nederduitse) taalgebied. Zijn jeugd was spartaans, wat hem niet belette culturele interesses te ontwikkelen. Hij las als kind Hendrik Conscience. Al tijdens zijn secundaire studies kreeg het nationalisme bij hem de bovenhand. Toen de katholieke autoriteiten in het kader van verzoening de jaarlijkse herdenking van de slag bij Sedan afschaften, brak de jonge Reismann met het catholicisme. Hij sprak enkel nog verachtelijk over “*die Pfaffen*”. Zijn schoolresultaten waren niet denderend, maar hij was een harde werker met een fanatieke wilskracht.

Zijn catharsis kreeg Theodor Reismann-Grone in de jaren 1880 als student te Berlijn. De universiteiten leden op dat moment aan overbevolking en de economische crisis van die jaren zorgde voor hoge werkloosheid onder academici. Berlijn was bovendien de universiteit met het grootste aantal Joodse studenten. Protestantse lesgevers als de historicus Heinrich von Treitschke of de theoloog Adolf Stöcker – beiden ook politici – staken hun Jodenhaat niet onder stoelen of banken. Het resultaat was een krachtige antisemitische reflex bij de gedesillusioneerde studenten van kleinburgerlijke afkomst, waaronder Reismann-Grone. Reismanns leven zou vanaf dan in het teken staan van de strijd van het Germanendom tegen zijn vijanden, in de eerste plaats het Jodendom. Toen in 1935 de *Nürnberger Rassengesetze* werden afgekondigd, schreef Reismann tevreden in zijn dagboek : “*Hierfür habe ich vierzig Jahre gekämpft*”.

En inderdaad, toen de fanatieke kolonialist Carl Peters in 1890 de oprichting van

een *Allgemeiner Deutscher Verband* aankondigde, was Theodor Reismann er als de kippen bij. Het *Verband* wilde een lobby zijn, een elite van chauvinistische hoge heren. Helaas liep één en ander mis. De organisatie lag al snel aan diggelen. Dit was Reismann-Grones doorbraak : met ijzeren tucht herstructureerde hij in 1894 het onding tot het *Alldeutscher Verband* (ADV), de meest gevreesde drukingsgroep aan de rechterzijde in het Tweede Rijk. Binnen het ADV was hij gerespecteerd maar hij kreeg, wegens zijn eigen standpunten, vaak tegenwerking. Oostenrijk-Hongarije met al zijn niet-Germaanse volkeren was voor hem een gedrocht en met lede ogen zou hij met de jaren het ADV zien opschuiven richting “*Nibelungentreue*”. In 1917 zou Reismann trouwens met slaande deuren het ADV verlaten.

In 1895 kwam Theodor Reismann-Grone ook aan het roer van de *Rheinisch-Westfälische Zeitung*, de spreekbuis van het Duitse Ruhrpatronaat. Dit opende voor hem nieuwe relaties met giganten zoals Gustav Krupp, Emil Kirdorf en anderen. Zo kon hij vlot aan fondsen geraken om de rechterzijde te versterken. Helaas is zijn dagboek vaak zeer summier over die bedragen of over de schenkers ervan.

Met Vlaanderen kwam het ADV in contact door het incident met Harald Graevell, een Duits nationalist die de Vlamingen op een gegeven moment wilde overtuigen om liever het Duits aan te leren in plaats van het Nederlands. Dat leidde in 1897 tot een openlijke protestbrief van de Vlaamse Volksraad te Brussel aan het ADV. Theodor Reismann trok zich de zaak persoonlijk aan. Als zoenoffer

richtte hij het Vlaams-Duitse tijdschrift *Germania* (1898-1905) op, dat door hem persoonlijk werd gefinancierd. Vanaf dan liet Vlaanderen hem niet meer los: hij werkte intens samen met de Duitse baron Adolf von Ziegesar en na diens dood met zijn adoptiefzoon Joseph Haller von Ziegesar. Deze laatste bleek echter zowel als organisator en als flamingant een weinig capabel figuur. Paul Frédéricq noemde hem smalend “Jonkheer van Geitzeaag”.

Germania kende een marginaal bestaan, maar had wel de aandacht getrokken. Financieel bleef het voor Theodor Reismann een aderlating. In 1905 zag hij zich verplicht de geldkraan dicht te draaien. Reismann gaf zijn Vlaamse droom niet op. Toen hij in 1912 via het *Flottenverein* in contact kwam met hooggeplaatste marine-officieren legde hij tijdens een vergadering uit dat men alles moest doen om de Vlaamse Beweging te radicaliseren ten einde via een soort revolutie België uit elkaar te doen spatten. Alleen op die manier kon het Germaans element in België gered worden.

De visie van Theodor Reismann-Grone op de Vlaamse beweging was vooral raciaal onderbouwd. Vlaanderen moest zich losmaken van het door Franstaligen beheerste België en samen met Nederland een onderdeel vormen van het komende Germaanse Rijk. Nederland was voor hem ook “zuiverder”, Vlaanderen was meer “vermengd”. Over de Walen sprak hij bijna nooit, dat was een apenvolk (“*eine Pavian-Rasse*”). Wel beseftte hij dat de Vlamingen niet zo vlug voor de Germaanse idee konden worden gewonnen. Vlak voor de Eerste Wereldoorlog schreef hij in zijn dagboek: “*Den Vlamen kann nur geholfen*

werden, wenn sie sich offen und klar an die grosse deutsche Mutter anschliessen; wenn sie das nicht wollen, ist ihnen nicht zu helfen”.

Met de inval in België in 1914 ontstond natuurlijk een gouden opportuniteit. Theodor Reismann nam onmiddellijk contact op met de *Generalgouverneur* van België *Freiherr* Wilhelm von der Goltz, maar die had andere zorgen. Wel slaagde hij erin een aantal nota's betreffende de Vlaamse beweging via *Unterstaatssekretär* Arnold Wahnschaffe aan de Rijksleiding te bezorgen. Tegelijk was ook Joseph Haller von Ziegesar in Brussel ijverig bezig contacten met de bezetter te leggen.

Op 16 december 1914 kreeg de nieuwe *Generalgouverneur* Moritz *Freiherr* von Bissing van rijkskanselier Theobald von Bethmann-Hollweg de opdracht de nodige aandacht te besteden aan de Vlaamse beweging. Theodor Reismanns naam moet daar toch ergens gevallen zijn, want al de dag nadien stond hij in Brussel en had hij een onderhoud met de gouverneur. Von Bissing luisterde, maar was voorzichtig. Reismann argumenteerde dat de kans bestond dat men ooit bij een vredesakkoord België zou moeten opgeven, maar dat men van de huidige situatie gebruik moest maken om de Vlaamse beweging te versterken. “*Belgien zerstören durch den Vlamen*” was het motto.

De *Generalgouverneur* van zijn kant twijfelde of de sympathie van de Vlaamse bevolking zo snel te winnen was. De doortocht van de Duitse troepen met al de gruwelijke incidenten lag hem nog vers in het geheugen. Zeker het scenario

van een splitsing en een daarop volgende “Anschluss” zou voor problemen zorgen. Maar Theodor Reismann gaf niet op : zijn wapen was de “Ausschuss für vlämische Angelegenheiten”, een subcommissie van de *Politische Abteilung* van het generaalgouvernement. Daarin zaten onder anderen Joseph Haller von Ziegesar en de Nederduitse auteur Hans-Friedrich Blunck. Begin 1915 arriveerde in de *Politische Abteilung* ook nog eens de zeer waardevolle en gewezen lid van het ADV Max-Robert Gerstenhauen.

Het werkte. Tijdens een tweede onderhoud Reismann-von Bissing op 1 maart 1915 sprak de gouverneur heel andere taal. Ditmaal was hij voorstander van een bestuurlijke scheiding en vroeg hij Theodor Reismann-Grone om een schriftelijk advies. Nu legde deze de lat hoger : Vlaanderen moest afgescheid worden van België – desnoods met “*Blut und Eisen*” – en heropgevoed (“*eingedeutscht*”) worden onder Pruisisch bestuur. Goed geprobeerd, maar de gouverneur hield het voor de volgende jaren bij een voorzichtigere versie van *Flamenpolitik*.

Ook na de Eerste Wereldoorlog en de ineenstorting van het activisme bleef Theodor Reismann-Grone geloven in de Germaanse zaak. In 1919 kwam hij even in contact met de gevluchte activist Firmin Parasie, die bij zijn terugkeer naar België werd gearresteerd en veroordeeld. In 1922, na zijn vrijlatig, keerde Parasie naar Duitsland terug, waar Reismann

hem een baan gaf bij de *Rheinisch-Westfälische Zeitung*⁴⁷. Parasie mocht dan wel een fanatiek separatist zijn, een organisatietalent was hij evenmin als Joseph Haller von Ziegesar. En dat schijnt zo’n beetje het handelsmerk van Reismann te zijn geweest : hij koos steeds voor de meest radicale richting.

De jaren 1920 waren harde tijden voor Theodor Reismanns firma, maar toch slaagde hij er nog in geld op te hoesten voor een aantal postactivistische tijdschriften zoals onder andere *Reinaert*, uitgegeven door Firmin Parasie, en *De Noorderklok*. Zijn volgende streefdoel was om samen met de industrieel Hans Hartwig een “*Bund deutscher Flamenfreunde*” op te richten, samen met Robert P. Oszwald, de in Duitsland verblijvende gewezen activist Raf Verhulst – tevens medewerker van *De Noorderklok* –, Friedrich *Freiherr* von Bissing (zoon van de vroegere gouverneur) en Max-Robert Gerstenhauer. Dit illuster genootschap moest samen met Firmin Parasie, August Borms en Jules Spincemaille een geheime organisatie vormen. Helaas had Hartwig geen vertrouwen in Parasie (net zoals overigens Oszwald en Verhulst). De zaak liep met een sisser af. De Duitsers raakten vooral geïrriteerd over de grote verdeeldheid onder Vlamingen. Met de oprichting van het Verdinaso dacht men aan Duitse zijde eindelijk een solide tegenhanger te hebben gevonden voor de NSDAP. In juli 1932, voor het eerst sinds de Eerste Wereldoorlog, reisde Reismann naar België om er te vergaderen met Paul de

⁴⁷ Wij geven hier de correcte versie van Lammert Buning (“Parasie, Firmin”, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Dl. VIII, Brussel, 1979, kol. 576-585). De versie van Stefan Frech is onvolledig.

Mont, August Borms, Herman Vos en Joris Van Severen. Al gauw bleek echter dat niet iedereen aan hetzelfde zeel trok en vooral dat de mondaine Van Severen karakterieel totaal incompatibel was met Reismanns eerder 'gotische persoonlijkheid'.

Theodor Reismann bleef verder koppig steun zoeken. Ondanks goede contacten tussen hem en de *Abwehr* hield men daar ook de boot af. De interesse van Duitse militaire en nationalistische kringen was vooral op het Oosten gericht. Alleen bij de *Reichsleitung* van de NSDAP had Reismann wat succes: referent Thillo van Trotha vroeg hem in november 1931 om meer informatie over de Vlaamse kwestie en vooral om lijsten met namen.

Hoewel hij van bij het begin sympathie voor de NSDAP had, opteerde Theodor Reismann-Grone om tactische redenen voor de *Deutschvölkischen*. Zijn broedheren waren de industriëlen van de Ruhr. De NSDAP had in hun ogen een te sterk plebejisch karakter. Als burgerlijk intellectueel stoorde Reismann zich ook vaak aan het gewelddadig karakter van SA. De mislukte putsch van 1923 te München vond hij een knoeiboel en in de *Rheinisch-Westfälische Zeitung* wreef hij dat generaal Erich Ludendorff en Adolf Hitler aan. Waarschijnlijk is Hitler dat nooit helemaal vergeten. In zijn grotendeels tijdens zijn gevangenschap geschreven *Mein Kampf* (2 dln., 1925-1927) zou hij kort daarop oreren tegen de "Völkischen" die al veertig jaar hun gedachtengoed propageerden maar eigenlijk niets hadden bereikt.

Toch maakte de NSDAP van Alduitsers à la Theodor Reismann gretig gebruik om bij de burgerij te scoren. Toen de NSDAP

aan Reismann vroeg om een krant voor hen op te richten, hielp hij de partij met sponsors, maar wees hij om concurrentiële redenen het voorstel af. Pas na de NSDAP-verkiezingsoverwinning van 1930 koos Reismann resoluut voor de NSDAP. Via zijn schoonzoon Otto Dietrich, die vanaf 1934 de leiding had van de nazi-pers, en Hermann Göring, die gesteld was op goede relaties met de Ruhrindustrie, had hij al snel goede contacten met de nazi-top. Ook Rudolf Hess en de Essense *Gauleiter* Josef Terboven waren hem gunstig gezind. Op 16 oktober 1930 had Reismann al een eerste persoonlijk onderhoud met Hitler. Er moet wel wederzijdse sympathie geweest zijn, evenwel zonder concreet gevolg. De *Führer* had geen behoefte aan lessen in de politiek van een oudere heer.

De machtsovername door Hitler zou Theodor Reismanns speelruimte niet vergroten, integendeel. Toen Firmin Parasié in 1934 in de *Rheinisch-Westfälische Zeitung* een smalend artikel had geschreven over koning Albert en de Belgische diplomatie daarop reageerde, dwong Hermann Göring persoonlijk Reismann tot inbinden. Tot zijn grote ergernis kon Reismann enkel maar besluiten dat hij niet meer dan een radertje in de nationaal-socialistische machinerie was geworden.

Zo ging het ook met de Vlaams-Duitse relaties. Toen men bij de NSDAP een beslissing wilde nemen over welke Vlaamse groepering men zou steunen, drukte Theodor Reismanns concurrent Robert P. Oszwald het VNV als te financieren doelwit door. Reismann geraakte maar niet verder dan zijn klein kringetje Vlaamse radicalen, wat hem zeer frustreerde.

In 1933 had Josef Terboven aan Theodor Reismann het (nazi-)burgemeesterschap van Essen aangeboden, wat die gretig aannam. Reismann toonde zich een voorbeeldig nazi-adept: Joden en sociaal-democraten werden spoedig uit het stadsbestuur verwijderd. Ook met cultuur zou de nieuwbakken burgemeester zich uitgebreid bezighouden. Hij zorgde ervoor dat de “*entartete*” kunstenaar Paul Klee Duitsland moest verlaten. Daarnaast schreef Reismann (zelf?) talrijke nationalistische romans en geschiedeniswerken, die helaas door zijn partijgenoten als onleesbaar werden beschouwd.

In 1937 kwam Theodor Reismann-Grone onverwachts in moeilijkheden. Via één van zijn dochters was de Gestapo erachter gekomen dat hij een groot bedrag aan deviezen in Nederland had verstopt. Deviezen waren tijdens heel het interbellum in Duitsland een heikel punt. Al in 1931 was er onder Weimar een strenge controlewet uitgevaardigd en de nazi's hadden die in 1934 nog verscherpt: het achterhouden van deviezen gold nu als landverraad, met de doodstraf als ultieme straf. De zaak escaleerde vrij snel, aangezien Reinhard Heydrich hierin een manier zag om Hermann Göring te treffen. Josef Terboven was machteloos, Göring was te laat op de hoogte gebracht en enkel Hitler zelf was nog bij machte om de zaak in de doofpot te stoppen. Tot tweemaal toe moest de *Führer* persoonlijk interveniëren om de rechtsvervolgning stil te leggen. Reismann beseftte dat zijn prestige een gevoelige klap had gekregen. Nog hetzelfde jaar trad hij als burgemeester af.

Toch trachtte Theodor Reismann hardnekkig een rol te blijven spelen in de

Duits-Vlaamse betrekkingen. Na mei 1940 probeerde hij Hitler ervan te overtuigen om België te splitsen, waarbij hij zichzelf bijna onverbloemd presenteerde als de toekomstige *Reichskommissar* voor Vlaanderen. Aanvankelijk had de *Führer* daar wel oren naar, maar om diverse redenen (onder andere de banden van Leopold III met Italië) zag hij er nadien van af en hield hij het bij een *status-quo*. Ook Hermann Göring, die de industriële capaciteit van België nodig had, voelde niets voor een opsplitsing. Bovendien waren er bij de SS personen die meenden dat de Walen ook van Germaanse afkomst waren. In vergelijking met de Eerste Wereldoorlog bleek het voor Reismann veel moeilijker om in Brussel goede betrekkingen met de machthebbers te hebben. Het nazisme presenteerde zich als een jonge en viriele kracht; een deftige oude heer paste niet in dat plaatje.

Uiteindelijk bleek Firmin Parasié het enige anker. Vanuit zijn functie bij de SD in Brussel, waar hij belast werd met de controle op dagbladen, zorgde hij voor goede contacten tussen Theodor Reismann en de SS. In 1942 reisde Reismann driemaal naar België, waar hij samenkwam met de ‘rassenkundige’ *Obersturmführer* Karl Sommer en diens chef Willi Schäfer. De SD stond positief tegenover de oprichting van een nieuw tijdschrift. In april 1942 was men akkoord dat Reismann een Vlaams (-Duits?) tijdschrift zou oprichten in samenwerking met de SD en de *Militärverwaltung*. Deze poging bleef echter dode letter: de verdeeldheid bleek te groot, zowel aan Duitse als aan Vlaamse zijde. Daarmee eindigden Reismanns ambities om een tweede *Germania* op te starten.

Merkwaardig is dat Stefan Frech niets schrijft over de DeVlag, alhoewel Parasio daarbij betrokken partij was – onder meer als persleider in het gewest Gent en Meetjesland – en sommigen Reismann-Grone als geldschietter aanduiden.

Stefan Frech besteedt veel aandacht aan het denazificatieproces van Theodor Reismann-Grone na 1945. Reismann toonde zich een gewiekst verdediger van de eigen zaak. Voor de lezer is het onthutsend te zien hoe stuntelig de denazificatie in de praktijk verliep. Aanvankelijk eerst een zaak van de geallieerden – met daarin een groot verschil tussen de Britse en de Amerikaanse aanpak – werden pas veel later de Duitse autoriteiten betrokken. De geallieerden hielden zich vooral bezig met de kopstukken (de hoogste categorieën 1. “*Hauptschuldigen*” en 2. “*Belasteten*”). De lagere categorieën (3. “*Minderbelasteten*”, 4. “*Mitläufer*”, 5. “*Entlasteten*”) lieten ze aan de burgerlijke autoriteiten over. Reismann slaagde er overigens in om tot 1947 buiten schot te blijven. Twee zaken speelden enorm in zijn voordeel : zijn ontslag als burgemeester van Essen in 1937 en zijn inmiddels hoge leeftijd, die vermeed dat hij ooit nog een politiek mandaat zou kunnen bekleden.

Theodor Reismann wist de procedure te rekken en schrok er niet voor terug om zijn eigen Joodse boekhouder, Richard Magnus, voor hem *à décharge* te laten getuigen. Maar er waren teveel belastende getuigen en de commissie hield ook rekening met de activiteiten van de betichten van voor 1933. Bovendien was Gustav Heinemann, de nieuwe burgemeester van Essen en tegelijk minister van Justitie van het *Land*

Nordrhein-Westfalen, vastbesloten om schoon schip te maken.

Stefan Frech wijst erop dat aangezien Theodor Reismanns goede relaties met hooggeplaatste nazi's had – zijn onwettige zoon Albrecht was opgeklommen tot rechtstreekse medewerker van Joseph Goebbels – en gezien bijvoorbeeld Firmin Parasio vriend aan huis was bij de SD in Brussel en hij bovendien in 1943-1944 voor de Gestapo in Aken werkte ... het gewoon onmogelijk was dat hij niet op de hoogte zou geweest zijn van de deportaties en vooral van de vernietiging van de Joden. Maar geen enkele vraagstelling – laat staan spijt – daarover vinden we in Reismanns dagboek of nagelaten correspondentie.

Op 6 mei 1948 werd Theodor Reismann-Grone ingedeeld in de categorie 3 b 1, de zwaarste straf die de denazificatiecommissie kon geven. Dat hield in : beslagname van het vermogen, ontslag uit alle overheidsdiensten of private functies, verlies van het kiesrecht en kandidaatstelling, zich onderwerpen aan politieel toezicht. Dezelfde maand echter trad Gustav Heinemann als minister van justitie af. Bovendien begon de Koude Oorlog voelbaar te worden en begonnen veel linksen zich terug te trekken uit de denazificatiecommissies. De interesse voor de denazificatie nam bij het grote publiek snel af. Men had andere zorgen. In 1951 zou het *Land Nordrhein-Westfalen* zelfs definitief de denazificatie stopzetten. Reismann zag dat hij de wind meehad en ging in beroep. Voor menig Essenaar gebeurde het onvoorstelbare : de “*Sonderbeauftragte für die Entnazifizierung*” vernietigde op 14 augustus 1948 het vroegere besluit van de

commissie en besliste de aanklacht in te trekken. Reismann-Grone was opnieuw een vrij man.

Lang zou Theodor Reismann evenwel niet van zijn vrijheid genieten. Het proces – dat hij “*die Judenrache*” noemde –, het verlies aan prestige, de afkeer van de bevolking voor het verleden... knaagden aan zijn psyche en gezondheid. Al in juli 1948 had hij een ernstige operatie moeten ondergaan, waarvan hij nooit helemaal zou herstellen. Zijn laatste aantekeningen waren vol zelfbeklag : “*Ich habe keinem Juden etwas unrechtes angetan. Ich habe auch sonst nichts getan, ich bin ganz unparteiischer Oberbürgermeister gewesen*”. En zo stierf, op 29 maart 1949 Reismann-Grone in Essen, verbitterd en overtuigd van zijn grote gelijk.

Samengevat : het is Stefan Frech gelukt een biografie van blijvende betekenis te schrijven. Hij scheidt een objectief beeld van een Duits nationalist, wiens leven reikte van het *Alldeutscher Verband* tot de aanloopfase van de Bondsrepubliek. Het ontbreken van veel Vlaamse bronnen is natuurlijk jammer, maar het blijft een werk van grote waarde. Persoonlijk heb ik nog één fundamentele opmerking bij *Wegbereiter Hitlers ? Theodor Reissmann-Grone, ein völkischer Nationalist (1863-1949)*. Het vraagteken in de titel had ik weggelaten.

Bruno De Corte